

COMENIUS NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGÁNAK JELENTŐSÉGE COMENIUS ÉS A NYELVTUDOMÁNY

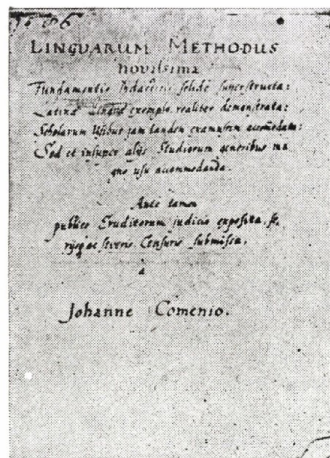
Dr. BAKOS JÓZSEF

I. Comenius a nyelv fogalmáról és szerepéről

1. Comenius — mint jó filológus —, nagyon jól ismerte azokat a nézeteket, amelyeket az előd és kortárs filológia a nyelv mivoltáról, illetőleg éppen a nyelvi kifejező eszközökről a XVII. század filológusaira, nyelvészeire hagyott. Nagyon jellemző, hogy Comenius ezen a területen is — éppen helyes nyelvszemlélete folytán — nem esett a spekulatív nyelvelméletek s az irracionális nyelvvarázsa vermébe.

Comenius pl. számos elődjének és kortársának megfogalmazásában is ismert tételt hangoztat akkor, amikor azt állítja, hogy az embert az állattól elsősorban *esze és nyelve* különbözteti meg: „*Duo hominem a brutis distinguunt notabiliter: ratio et oratio.*” Az állatvilágból kiemelkedő embernek (animal rationale) van egyedül birtokában a *beszéd mestersége* (ars sermocinationis) (Vö. Schola Infantiae: Cap. VIII. 1.), s egyedül az ember sajátja a *valódi beszéd* (linguae usus homini proprius est.) [Meth. Lingu. Nov. Cap. I. 2.] Nem egy ízben fejti ki Comenius azt is, hogy a nyelv az emberi közösség, a társadalom számára igen fontos *eszköz* (*instrumentum, vehiculum*), a legfontosabb *kötél* (*vinculum*), mely embert emberhez fűz, s a nyelvnek *eszközjellege*, *közlő szerepe* a beszédben, a beszédaktusokban nyilvánul meg: „*Sermonem esse vitae humanae necessarium et optimum societatis vinculum.*” (Vö. Meth. Lingu. Nov. Cap. II. 7.)

A nyelv fogalmának és funkciójának helyes megértését tükrözi Comeniusnak az a tétele is, hogy a nyelv, a beszéd az ember számára *gondolatai és érzései*

közlésének s ismeretekben való gazdagodásának legősibb és legtökéletesebb eszköze: „Sermo mentis hominum ad alios *interpretis*... eruditionis hauriendae, aliisque communicandae *instrumentum*, mentis ad mentem *nuntius*... (Vö. részletesebben: *Meth. Lingu. Nov. Cap. II. 11* és *Didactica Magna. Cap. XXII*).

A *Triertium* (*Sapientiae primae Usus Triertium Catholicum Apellandus, Lugduni, 1681*) bevezető fejezetében a mű elé írt ajánló sorai-
ban is a nyelv közlő szerepét és eszközjellegét emeli ki: „*Lingua est mentis interpretis*.” Az emberek a nyelv útján „*cogitationes suas ad alios communicant*.” Ezeket a tételeket újra és újra feleleveníti. A Sárospatakon írt *Tirocinium* (*Artificii legendi et scribendi Tirocinium, 1651—1653*) hasábjain is azt fejti ki Comenius, hogy a nyelv elsődleges funkciója a társadalmi, a közlő, a kommunikatív szerep, azaz: „*cogitationes et actiones communicare aliis*.” A *De rerum humanarum emendatione Consultatio catholica* ötödik részében, a *Panglottia*-ban a sok és értékes általános nyelvészeti megjegyzés között is meglepően világos fogalmazásban beszél Comenius a nyelv fogalmáról, funkciójáról: „*Lingua (Sermo) societatis humanae vinculum*”. Az sem véletlen, hogy Comenius pataki bemutatkozó beszédében (*De cultura ingeniorum*), továbbá a *Panegesia* és a *Pampaedia* lapjain is tudatosan helyezte előtérbe a nyelv társadalmi (kommunikatív) és kifejező (expresszív) funkcióját, mondván, hogy a nyelv a szellem mozgékony tolmácsa, a gondolkodási készség fejlesztője, a gondolat- és érzelmközlés eszköze, ember és ember közötti tolmácsa annak, amit fel kell fogunk, vagy el kell végeznünk. A nyelv eszköz: mindenkire való tolmácsa... több embert a tervek és munkák szövetségébe egyesít: „*Sermo omnium ad omnes interpretis... lingua homines plures in consiliorum et operum societatem copulat... cogitata, dictata, factitata, aut et iam cogitanda, dicenda, facienda ubiubi opus recensens, ac suis coloribus depingens, lumen de lumine spargit et multiplicat, deque aliis transfert in alios*” (Vö. *De cultura ingeniorum Oratio. ODO II. 73—74.*).

2. Nagyon gyakran utal Comenius arra is, hogy az emberi hang csodálatos építkezési anyag, s az emberi nyelv igen változatos, mozgékony, ügyes eszköz és tolmács (*lingua volubilissima... interpretis*.” *Pansophici Libri Delineatio: 99*), s az ember számára a közlésre, a kifejezésre használható eszközök, jelek között (*gestus, nutus, pictus*) a legtökéletesebb, a legkifejezőbb. Az ember a tagolt hangokkal, illetőleg a szabályosan tagolt hangokból álló nyelvi egységekkel, a valóság egy részletét megjelölő szavakkal (*finito vocum numero*), s egy-egy meghatározott teljes tudattartalmat kifejező, s a valóság viszonyokat megfelelő logikai és nyelvi viszonyításokkal élénk táró beszédegységekkel történő közlést lehetővé tevő nyelvet olyan eszközzé fejlesztette, amivel képes hallhatóvá, érzékelhetővé tenni társai számára a valóság tárgyait, jelenségeit, változásait, tulajdonságait, s közölni mindazokat az anyagi és szellemi értékeket, amelyeket a közösségben dolgozó ember megszerzett, kifejlesztett, elgondolt és megalkotott: „*Lingua est verborum res significantium et menti praesentantium apparatus... sermonem esse pictam rerum imaginem: non enim de nihilo*

est, sed de Rebus: quarum imagines ille, qui loquitur, intra se concipiens, verbisque obvolvens ad audientis transmittit.” (Vö. bővebben: Meth. Lingu. Nov. Cap. II. 4–5.).

Comenius azt is helyesen jegyzi meg a nyelvről szóló elméleti fejtegetéseiben, hogy a nyelv funkciója és hivatása teljesítésének előfeltétele a *társas élet*, mert a *nyelv társas jelenség, társadalmi alakulat, fejlődése társadalmi tényezőktől függ*, s a nyelv társadalom nélkül nem is képzelhető el: „*Sermonem inter plures esse . . . ad societatem factus homo societatis vinculum accepit vocalem linguam.*” (Részletesebben: Meth. Lingu. Nov. II. 6., Panglottia: Cap. III. 3., Atrium: Textus, LXXI. 677.)

Helyesen emeli ki Comenius azt is, hogy az emberi nyelv, az emberi beszéd „*hangnyelv*” (*loquela vocalis*): „*Quid est loqui? Sono articulato mentis cogitata proferre.*” (Grammatica Janualis: Cap. I. 2.) Azt is jól látja és helyesen értelmezi, fejti ki Comenius, hogy az emberi nyelvnek hangelemeket megkülönböztető sajáttsága révén képes az ember gondolatait, érzéseit a másik emberrel közölni: „*Homines varie articulato sono animi sensa sibi mutuo communicant*” (Meth. Lingu. Nov. Cap. I. 2.). Csak az ember sajátja a *sonus articulatus*, az állatok nem képesek az általuk képzett hangelemeket a gondolatok kifejezésére alkalmas hangsorokká kapcsolni, nem képesek az artikulált beszédre: „*Non habent sonos articulatos, qui ad omnes animi conceptus experimendos sufficiant.*” (Meth. Lingu. Nov. Cap. I. 9.) Comenius azt is több alkalommal fejtegeti, mi a különbség az állatok hangadása és az emberi nyelv, az emberi beszéd között. A *Schola Ludus*-ban pl. (Pars II. Act. II. Sc. III.) meglepően jól láttatja az emberi beszéd és az állati hangadás közötti *lényeges különbséget*: nem a hangok létrehozásának képességében van különbség az ember és az állat között. Hangokat az állatok is képesek létrehozni, hiszen a hangadás szervei (pl. a *gégefő*, a *hangszalagok*) az állatok nagy részének is birtokában vannak. A különbség abból adódik, hogy az embernek *fejlettebb a beszélőszerve*, és főleg, hogy az ember az emberi *nyelvnek hangelemeket megkülönböztető sajáttsága révén a nyelvi jelek teremtésének lehetőségét, lehetőségét is bírja*: „*Homo plures sonorum differentias edere potest, quae brutis, quia meliorem et magis Tracheae, Laryngis, Oris, Linguae configurationem accepit prae brutis: quorum pleraque nihil nisi unisonas edunt voces.*”

Azt is gyakran emlegeti Comenius, hogy az emberi nyelv aránylag kisszámú hangelemmel rendelkezik. Szerinte a nyelvek alapeleme 20 hangelem: „*Literarum* (értsd: hangok) *elementa viginti, ultra viginti.*” (Vö. még: Meth. Ling. Nov. Cap. III. 19., és Scholae Pansophicae Delineatio: I. 42.).

Meglepően tisztán látja az emberi nyelv mivoltát és fejlődésének útját ezen a vonalon is Comenius, amikor azt emeli ki, hogy ezek a kisszámú hangelemek a tudattartalom, a gondolat kifejezésére alkalmas *számtalan hangkapcsolattá, hangsorokká csoportosulva* alkotnak jelentéseket hordozó szavakat: „*Multiplex Literarum (= hangok’) transpositio est vocum (= hangsor, szó!) fons*”. Comenius érdekes számításokat

is végzett (tehát statisztikai módszerekkel is élt, mennyiségi elemzést hajtott végre) a *hangelemek kombinált permutációjára vonatkozólag*. A *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain vázolt gondolatmenetének számítási módjának és igen nagy számokat (1 561 327 494 111 820 313) magában foglaló eredményének végső tanulságát így fogalmazza meg: „Habemus autem bene distinctas Literas, ad minimum 20, hoc est quinque Vocales, consonantes 15. Unde non duplo, neque centuplo, neque milleduplo, sed *infinito maior, prodit Vocum multitudo*.” (Vö. a részletekre: Meth. Lingu. Nov. Cap. III. 19—23.)

Ezt a problémát különben Comenius többször is felveti. A *Via Lucis* hasábjain (Cap. XIX.) is arról értekezik, hogy a beszéd során létrehozott, képzett emberi hangok aránylag kevés száma kisebb-nagyobb csoportokba elrendeződve, mennyire alkalmas eszköz az ember számára a gondolatok és érzelmek kifejezésére: „Ex tam paucis primis literarum sonis, sola earum complicatione tanta Vocum multitudo formari potuit, ut ad omnem Rerum, varietatem exprimendum sufficeret.” Comenius tehát amikor arra utal, hogy egy-egy nyelv aránylag kisszámú hangelemmel rendelkezik, s e hangelemek különféle kapcsolatában, kombinált permutációjában „*tanta est transpositionum facunditas, tanta vastitas data est Linguae humanae per illos 20 primos et simplices Literarum sonos*”, s hogy az ember számára ez a kombináló lehetőség szinte kimeríthetetlen forrása a szavak alkotásának [*infinitarum in linguis Vocum* (= szavak) *fons*], akkor valójában helyesen közelítette meg az emberi nyelvet, az emberi beszéd kialakulásával és fejlődésével kapcsolatos problémát is. (Vö. Meth. Lingu. Nov. Cap. III. 23.)

3. Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy Comenius nem alkotott és nem variált elvont, kiagyalt tételeket a nyelv fogalmáról, s a nyelvnek nem kultikus, nem mágikus jelentőségét emelte ki, hanem *szociális oldalát, társadalmi jelentőségét, kommunikatív szerepét, eszközjellegét*. Comenius ezen a területen is gazdaságosan szintetizálta mindazt, amit elődei, kortársai vallottak a nyelvről, a nyelv mivoltáról és szerepéről. S nem véletlen, hogy éppen a nyelv eszközjellegének és társadalmi szerepének erősebb hangsúlyozásával méltó követője és továbbfejlesztője lett pl. Fr. Bacon és főleg *Vives* a nyelvről és szerepéről vallott nézeteinek, gondolatainak. Fr. Bacon is a nyelv *közli szerepét, eszközjellegét* emeli ki, amikor azt állítja, hogy a nyelv „*Vehiculum cogitationum de homine in hominem . . . homines per sermones sociuntur*”. (Novum Organum; XLIII.)

Az sem véletlen, hogy Comenius éppen a nyelv fogalmával, mivoltával, szerepével kapcsolatban kifejtett nézeteinek megfogalmazása során oly gyakran használja a *vehiculum*, az *instrumentum* szavakat, mint pl. a *Ventilabrum* (*Ventilabrum sapientiae, sive sapienter sua retractandi ars*) lapjain is. *Vives* egyik legismertebb és legnagyobb hatást elért művében (*De disciplinis, Libri XII: Lib. III—IV.*) is ezekkel a szavakkal él, amikor a nyelv fogalmát, szerepét állítja vizsgálódása előterébe. *Vives* e meghatározásaival — „*est etiam sermo societatis humanae instrumentum — ad exercitium societatis sermo est homi-*

nibus tributus, ut sit instrumentum societatis et communionis” ... — feltétlenül formálta Comenius nézeteit is.

Hogy a nyelv *emberi tevékenység és eszköz* melynek segítségével az emberek egymást megértik, tudattartalmaikat egymásnak közlik és amellyel az egyre fejlődő tudomány eredményeit, az egyre halmozódó művelődési anyagot megszerzik és kicserélik, a filológiában már régóta hagyományozott tétel, s Comenius közvetlen forrásai is ezt a tételt variálják. Comenius jól ismerte pl. H. Fabritius összefoglalását is a nyelvről alkotott nézetekről, illetőleg az ezekkel kapcsolatos írásokról. (Vö. Opera Omnia: 320: De Locutione). Ismerte a régi görög és latin szerzők ilyen irányú megjegyzéseit is, s nem véletlenül utal pl. Arisztotelészre is, aki szerint a nyelv az az *eszköz*, amellyel „*homines exprimunt animi affectum*”, és amelyet az ember felhasznál „*non solum ad disciplinas edocendas, capescendasque, sed etiam communiter, ut aliquid alteri significetur* ... (Vö. De historia animalium.) A nyelv eszközjellegét, társadalmi szerepét emelte ki Arisztotelész akkor is, amikor azt hangsúlyozta, hogy az ember társas lény, s a társadalomban, a közösségben élő, dolgozó és alkotó ember számára a nyelv az az eszköz, amellyel az egyik ember közli gondolatait, tudattartalmait a másikkal. (Vö. Polit. I. 2. p. 1253.). Ez a felfogás különben a latin grammatikusok és gondolkodók nyelvszemléletében, nyelvmagyarázatában is hangot, illetőleg megfogalmazást kapott (Porphyrius, Quintilianus, Cicero, Lucretius, Seneca). Gyakran hangoztatott tételük: a nyelv a társas élet, az emberi élet előfeltételeként, a társas érintkezés eszközeként a társadalomban jött létre. Comenius igen tömören ezekre a tételekre is utal, amikor azt állítja, hogy „*Sermonem esse Vitae humanae ... necessarium* ...” (Vö. Meth. Lingu. Nov. Cap. II. 7.) Comenius ismeretes korlátai következtében az embernek, mint társas lénynek, s a nyelvnek, mint társas jelenségnek felfogásában egyrészt materialista jellegű kiinduló pont alapján helyes elveket és tételeket rögzít, másrészt vallásos szemléleti módja miatt pl. éppen a tárgyalt kérdésre vonatkozólag, azaz az emberi társadalom keletkezésére, az embernek mint társas lénynek illusztrálására, a nyelvnek a társadalomban betöltött szerepére a biblikus vallásosság álláspontjának megfelelő magyarázatot is ad: „...*Deus in Mundo non Hominem, sed Homines esse voluit: eoque societatis addidit vinculum, Linguam* ...” (Vö. Meth. Ling. Nov. Cap. II. 9. Acta Comeniana, 1960. XIX. 1. 142—43. és K. Svoboda: Komenský názory na reč. Český čsopis filologický 1943.6. sz. 221—223.)

4. Különben a nyelv eredetével és fejlődésével kapcsolatos kérdések, elgondolások, magyarázatok Comeniust is érdekelték, illetőleg foglalkoztatták, de különösen sokat foglalkozott a *nyelvek összefüggésével és különbözőségével*, s Comenius a nyelvek sokféleségében találta meg azt a bajt, ami miatt oly nehéz az egyetértést kialakítani ember és ember, nép és nép között. A *Prodromus Pansophiae* hasábjain külön is értekezik arról, hogy a soknyelvűség, a „nyelvezavar” az oka a világban tapasztalható rendetlenségnek, békétlenségnek. A *Via Lucis* és a *Panglottia* fejezeteiben éppen e zürzavar és egyenetlenség

megszüntetése és a világbéke, az emberek közötti nagy és általános egyetértés érdekében harcolt egy közös nyelvért, az egyetlen világnyelvért. A világnyelv, az egyetlen közös nyelv elvi kérdésében s megteremtésének gyakorlati eszközeiben, módozataiban Comeniust az a cél vezette, hogy megteremtődjék a népek közötti megértés közös eszköze: az *univerzális* nyelv.

A nyelvi chaos — szerinte — szellemi zűrzavar is, és az emberek közötti meg nem értés, békétlenség forrása is. Az sem véletlen, hogy Comenius kora nagy gondolkodói (pl. *Bacon*, *Descartes* stb.) is kívánták a racionális úton és eszközökkel megteremtett univerzális nyelvet (vö. O. Funke: *Zum Weltsprachenproblem in England im 17. Jahrhndt. Heidelberg, 1929.*), s akkor, amikor Comenius éppen a *Panglottiát* fogalmazza (1661—1668 között) Angliában két jelentős kísérlet is történt (George *Dalgarno* és John *Wilkins*) az univerzális nyelv megteremtésére. Comenius a *Via Lucisban*, a *Panorthosiaban*, a *Pampaediaban*, a *Panaugiaban* és főleg a *Panglottiaban* olyan új, egységes világnyelv megteremtésének szükségességét hirdeti, amelyet jellemez az „univerzálitás”, a „spontaneitas” és a „simplicitas”, hogy éppen e jellemző sajátosságok révén jól tudja e nyelv is betölteni funkcióját: az emberek közötti érintkezés megvalósítását. Az igazi nagy cél, hogy teljes rend és egység legyen a nyelvben és a nyelv útján az emberek között, az emberi társadalomban, a világban. Sok ebben az elgondolásban az utopisztikus elem, s Comenius benne és általa az *irénikusok* nyelvi terveit és célkitűzéseit is szolgálja kívánta.

II. Comenius a nyelvi kifejező eszközökről, a nyelvi jelekről és beszédelemekről

1. Nem véletlen az sem, hogy Comenius a nyelvi kifejező eszközöket, a nyelvi jeleket és beszédelemeket is — helyesen — elsősorban a nyelv kommunikatív szerepéből kiindulva vizsgálta, illetőleg azokat a nézeteket, elveket fejlesztette tovább, s fejtette ki a velük kapcsolatos fontos nyelvpedagógiai következtetéseket, amelyek a nyelvi elemeket a *tartalom és a forma egységében* vizsgálták. A kortársak nézeteit, illetőleg Comenius forrásait megvizsgálva tehát méltán arra a következtetésre jutunk, hogy Comenius e kérdéskomplexummal kapcsolatban is hatalmas filológiai anyagot, ismeretet hordott össze. Bizonyos kérdésekben nem látott tisztán, illetőleg *eklektikusként* vélekedett, de az alapvető problémákban ezen a területen is az elméleti filológus Comeniust nagyon jól támogatta a gyakorlati nyelvpedagógus Comenius.

Nagyon helyesen látta és láttatta meg Comenius elméleti írásaiban és gyakorlati nyelvkönyveiben, hogy a *nyelv* komplikált „*építmény*”. A *hangokból* (*litterae*), a *szótagokból* (*syllabae*), a *szavakból* (*voces*), *szócsoportokból* (*Phrases*), *mondatokból* (*Sententiae*), a *mondatcsoportokból* (*Periodi*) realizálódik a *beszéd* (*oratio*), a kommunikációt végző nyelv (*Lingua*, *Sermo*).

Hogy beszélhessünk, a nyelv elemeinek jeleinek (pl. a hangoknak a hangsorokban, a szavakban, a szavaknak a mondatokban!) éppen olyan *harmonikus rendben* kell funkcionálniok, mint az emberi test részeinek. A nyelv szisztémája éppen olyan jelentős — fejti ki Comenius —, mint maga a világ, s ebben a rendszerben minden elem azt a célt szolgálja, hogy a nyelv tökéletes eszköz legyen ember és ember között a gondolatok közlésére (*Lingua est mentis interpres, loqui est cogitata verbis proferre* (Vö. Triertium, Cap. II. 2—5.). Comenius nem követte azoknak a nézeteit, akik azt tanították, hogy a nyelvi egységek, a nyelvi jelek (a hang, a szó) istentől adott eszközök, azzal a feladattal, hogy pl. a szó hordozója és eszköze legyen az isteni szónak, tanításoknak, hogy burkot adjon az isteni igazságnak. Még *Luther* is ezt a nézetet vallotta. (Vö. P. Meinhold: *Luthers Sprachphilosophie*, Berlin, 1958. 25.). A nyelv — Luther szerint is — eszköz, eszköz az isten szolgálatában és szolgálatára. Azzal kapcsolatban, hogy hogyan vélekedtek a nyelv, s a nyelvi jelek szerepéről azok, akik spiritualisztikus, misztikus nézőpontból nyúltak a kérdéshez, érdemes idézni Sebastian *Francot*. (*Paradoxa ducenta octoginta*, 1559.). Ő is kétféle szót különböztet meg: *külső és belső szót*. A külső szó, mint nyelvi jel, teljesen független a belsőtől. A *külső szó* „emberi” jel, csak dokumentum a dolgokról. A *belső szó* az isteni hatás útján keletkezett szó, hangsortalan, szótestnélküli jel, s ezt maga az isten plántálta az emberekbe: ezt senki nem tudja kimondani, betűkbe leírni. Az isteni hatásra, mint isten szava, a szellem, a lélek szférájában a szellemi, az isteni „valóság” eszköze. Luther annyiban szakad el ettől a nézettől, hogy azt tanítja: a kettő (külső és belső szó) között teljes az egység: a szó (Wort) egyrészt Leib (test), mint az érzékileg felfogható betűk, hangok sora, másrészt Seele (lélek), mint a *isten szava* (verba dei, Gottes Wort). A szó lényege ez. Ezzel Luther valójában a nyelvi jel érzékelhető, tehát anyagi természetű oldalának, külső tényezőjének és a jelentés-tartalomnak dialektikus egységét nem látta, illetőleg helytelenül magyarázta. A nyelvi jel, így a szó hüvelye a belső, az isteni szónak. Csak azért kell figyelmet fordítani a hangokra, a szavakra is, mert a szótestben, az emberi hangsorban, az emberi nyelvben jelenik meg és hat az isten, az isteni szó, s minden embert képessé kell tenni, hogy az istent a szóban, a nyelvben éppen a szavak, nyelvi jelek útján megismerhesse. Luther sem teoretikus, hanem nagyon is praktikus megfontolások alapján foglalkozik tehát nyelvi, nyelvvelvelési és nyelvpedagógiai kérdésekkel, de a nyelvvelvelés elé csak azt a célt szabja, hogy a nyelv mint „burok”, mint „kép” minél tökéletesebb eszköze legyen az isteni kinyilatkoztatásnak (*Die Kundgebung des göttlichen Willens!*). Így Luther a nyelvtudományi vizsgálódásnak, a nyelvvelvelésnek egészen szűkre szabott, vallásos célt szab meg. *Sottelius* is — akit Comenius is jól ismert — híres munkájában (*Teutscher Sprachkunst*, 1641.) erről a szemléleti alapról vallja, hogy a nyelvi jel, a hang, a szó, az örök „Seins”, az örök „Wirklichkeit” teste, s ezért szerinte a „Wort und Ding stehen im *magischen Bezug*”, s ebben a mágikus

összefüggésben a szó és a dolog megegyezik, illetőleg szükséges (tehát nem önkényes) és örök a köztük lévő viszony. Különösen érvényes ez a tétel az ún. *ősi, ádámi* (Ádám megkapta azt a lehetőséget, hogy a dolgoknak nevet adjon!) *természetes* (natürliches Wort), a *természet-től eredő* (Naturwort) szavakra: ezekben ki van fejezve a dolgok lényege, természete, s belső összefüggésben vannak azzal a dologgal, amit megneveznek, amit jelölnek. Egy nyelv annál gazdagabb, minél több ilyen szó (Naturwörter) funkcionál benne. A nyelvhelyesség, a nyelvtisztaság alapja ezeknek a szavaknak a védelme. Bár az is igazság, hogy éppen a szó jelentésével és funkciójával kapcsolatban pl. az „*Oculus dei, sive Theologia Naturalis*” című munkájában Comenius is tesz erősebben transzcendens és irracionális nézetekre valló megjegyzéseket is, de Comeniusnak itt is, mint mindig volt ereje, hogy túllépje az irracionális tendenciákat, s így nyelvszemlélete, a nyelvi kifejező eszközökről vallott tanítása nem egy teologikus és egy racionális felfogás közbenső változata, annál sokkal több. Igen erős nyelvi és filozófiai utilitarizmus jegyében *tudatosan* vállalja az előremutató, a haladó koncepciók és gyakorlati utak megmutatását, illetőleg követését. Ez a tendencia jellemző Comenius nyelvszemléletére és nyelvpedagógiájára egyaránt. Ezért nincs igaza azoknak a nyugati filológusoknak (pl. Geissler, K. Schaller), akik megtagadnak minden haladó vonást Comeniustól.

Comenius ui. — ismeretes korlátai ellenére — kikerült a misztikus, irracionálisztikus nézetek buktatóiból. Ennek oka elsősorban az, hogy racionalisztikus, praktikus és emberközponti nézőpontról szemlélte a nyelvet, s alkotta meg nyelvpedagógiai rendszerét, világosan látva az *eszköz* és a *cél* közötti összefüggés lényegét.

2. Comenius a nyelvi egységekkel, a nyelvi jelekkel kapcsolatban sem hagyott hátra rendszeres összefoglaló elmélkedést, de igen sok értékes és sokoldalú megjegyzésben ad számot a nyelvi elemekkel, egységekkel, illetőleg a nyelvi jelekkel kapcsolatos kérdésekről is. Ezekből a megjegyzésekből az is kitűnik, hogy Comenius a nyelvész, a filológus s a nyelvpedagógia elméleti és gyakorlati szakembere a nyelvről, a nyelvi jelekről szóló megjegyzéseiben már nemcsak a nyelv spekulatív és öncélú filológiai szemléletét tükröző forrásokat használ fel, hanem a praktikus oktatási célokat szolgáló nyelvkönyvek (retorikák, nyelvtanok, poetikák stb.) használható anyaga mellett figyelemmel kíséri a *természettudományok*, a *fiziológia*, az *anatómia*, a *technika* a nyelvtudományban és a nyelvi nevelésben is használható eredményeit is. Különösen kitűnik ez az *emberi hangokkal* kapcsolatos vizsgálódásaiból.

III. Comenius fonetikai munkásságáról

1. Comenius a *legszeleesebbkörű ismeretanyagot* éppen az emberi beszédanyaggal, a hangok képzésével, a hangképző szervekkel, az élő beszéd hangzásának sajátosságaival, az emberi beszédhang fizikai, azaz

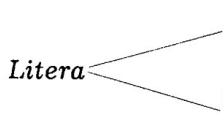
fiziológiai és akusztikai vonatkozásaival, a beszélő szervek anatómiájával, az egyes nyelvek hangtani képével, alakjával, illetőleg az egyes nyelvek fonetikai különbségével (*differentia articulationis*) kapcsolatban hordott össze és elemzett mélyrehatóan. Az pedig természetes dolog nála, hogy a hangtani ismeretnyújtást pedagógiai vetületében is adja, sőt kitágítja a *logopédiai vonatkozások* irányába is. Comeniusnak ui. bő forrásanyag állott rendelkezésére a beszéd hangzásának, az emberi hang fiziológiai és akusztikai vonatkozásainak kutatásában. Éppen Comenius századában erősödik a fonetikai érdeklődés és a fonetikának, mint *külön tudománynak* kialakulása előtt is mindinkább felfedezhetők a nyelvről szóló sokrétű vizsgálódásokban, de főleg a retorikák, oratoriák *Pronuntiatio* („A szónoki hangalak”) c. fejezeteiben a „modern” irányzatú fonetikai szemlélet elemei, illetőleg az emberi beszédhang fiziológiai, akusztikai, beszédtechnikai és logopédiai vonatkozásait előtérbe állító *tudatos* vizsgálódások nyomai.

2. Comeniusra a hangoknak (a beszédhangoknak) a szavak, illetőleg a szóelemek felépítésében használt (*Litterae, ex quorum complicatione rerum vocabula fiunt*) nyelvī elemeknek vizsgálatában sem hatottak — mint sok kortársára — az irracionális nyelvvaria, a tudománytalan „betűjáték”) (vö. Joh. Reuchlin: *De Arte cabalistica*; Lib. III.), mely azt tanította, hogy a hangsorban, a szó testében titokzatos összefüggése van a hangoknak, illetőleg a hangok közötti titokzatos összefüggés szimbolizálja a dolgok, a tárgyak és hangsor közötti összefüggést is. A hangszimbolizisztikai írások merész „játékait” (pl. az *s* hang a fénynek, a szent tűznek a szimbóluma!) sem követi, annál bővebben használja fel a nyelv filológiai szemléletét tükröző forrásokat, a görög—latin grammatikákat. (Varro, Festus, Donatus, Priscianus, Martianus Capella, stb.), az újabbkori XVI—XVII. századi filológiai, nyelvészeti írásokat [pl. *Hadrianus* (*De sermone Latino et modis Latine loquendi*, 1536.), J. C. *Scaliger* (*De causis Latinae Linguae*, 1580) N. *Perrotus* (*Grammaticae institutiones*, 1512.), *Vossius* (*De Arte Grammatica*, 1635.) stb. stb.] és az iskolai nyelvkönyveket [*Melancton* (*Enchiridion elementorum puerilium*, 1524.), N. *Frischlinus* (*Grammatica Latina*, 1599) stb. stb.]

A görög, latin és újkori humanista grammatikusok — bár erősebb náluk az *alaktani kérdések iránti érdeklődés* — aránylag sok hangtani vonatkozású kérdést is érintenek, s Comenius gyakran utal is ezekre. Így nem véletlen, hogy Comenius a régi filológiai, nyelvtani hagyomány alapján ad meghatározást a *hangról* is. A *hang* — Comenius szerint is — *a beszéd legkisebb egysége, magja* („sermonis semen”) (*Atrium*. LXXI. 677.), további részekre, elemekre nem bontható nyelvi elem. („*Litera est sonus oris humani minimus et individuus*”) (*Grammatica Janualis*, Cap. II. 1.), amelyet a megfelelő *hangképzőszervek* hoznak létre („*Organon literas formandi: os et lingua... particularia: guttur, palatum, dentes, labia, nares*”) (*Grammatica Janualis*. XXI. Cap. II. 1—14.). A görög és a latin grammatikák is azt tanítják, hogy a *betű* (= a *hang!*) a legkisebb nyelvi elem. *Priscianus* megfogalmazásában: *a hang* (betű) „*minima pars vocis compositae*” J. C. *Scaliger* is

azt emeli ki, hogy a hang „*sermonis semen, pars dictionis indivisibilis*” Vossius Comenius által is forrásként használt egyik művében a hangokról ezt a meghatározást adja: a nyelv *legkisebb, további elemekre nem osztható része*: „*Litera est pars orationis sono indivisibilis . . . pars minima dictionis . . .*” (Vö. Inst. Gramm. XVIII. — De causis Latinae Linguae, Cap. V. — Aristarchus, sive de Arte Grammatica. Lib. VII.)

Comenius — ismét csak a régi grammatikai hagyomány alapján — a *litera* műszót kettős értelemben használja. Nála is két fogalmat jelöl:

- Litera* 1. „*Literas naturales, quas eloquimur*” (= a hang!)
2. *Effectas vero characteres, quas scribimus* (= a betű, az írásjegy!)

Comenius Priscianusnál és Martianus Capellanál is (De Nuptiis Philologiae . . . libri duo) azt olvashatta, hogy „*alias quidem esse literas naturales, quas pronuntiamus . . . alias vero ad notandam pronuntiationem ex lineis arte factas . . .*”

3. Comenius — s ebben kortársait is felülmúlja — feltűnően sok *fiziológiai és akusztikai* vonatkozásra is utal a hangok leírásában. Igyekszik a hangokat *keletkezésükben*, tehát *organo-genetikus* szemlélettel is bemutatni, s éppen e területen rögzíti legértékesebb fonetikai megfigyeléseit. Különösen bő ismeretet közöl a beszélő szervekről, kiemelve elsősorban a nyelvnek, az ajaknak, a gégefőnek és a szájpaddlásnak fontos szerepét. Részletesen írja le a nyelvnek és az ajaknak az egyes magánhangzók artikulációjában tapasztalható viselkedést, illetőleg a nyelv mozgásának az egyes magánhangzók képzésére jellemző helyzetét és a megfelelő ajakműködést, kiemelve pl. azt is, hogy a magánhangzóknak, mint *nyíláshangoknak* („*fluunt ore libero, sono nusquam allidenti, maiore tantum aut minore oris apertum*”) hangszínét a nyelv megfelelő mozgásával alakított szájjüreg, illetőleg a megfelelő ajakforma (*varia Oris configuratio*) határozza meg: „*Si ore maxime patulo et lingua subsidente sonum exhalas, erit a, si minus patulo et lingua paulum assurgente: e, si lingua in canaliculi formam semiplicata: i, si ore rotundo: o, si prorsus coarctato labiisque exertis: u.*” (Vö. Grammatica Janualis, Cap. II. 9.)

Ugyanígy *organo-genetikus* szemléletben írja le Comenius az egyes *mássalhangzókat* is. Pontos fonetikai megfigyeléseket rögzít pl. az *m* és az *n* hangok képzésmódjának és képzéshelyének leírásában: „*M efflatur per nares, labiis clausis, n itidem per nares, sed labiis apertis.*” Comenius tehát a hangokat nem csak „grammatico” írja le, hanem a hangképző szervek közremunkálásának módjait is tekintetbe véve, a hangok *minőségi* különbségeire is rámutat, s leírja a hangképzésben résztvevő szervek megfelelő mozgását, s azt is feltünteti, hogy mely beszélő szervek és milyen *aktívan* vesznek részt az egyes hangok képzésében: „*Lingua in ore tremula, sonumque crispante, fit r*” (Vö. Grammatica Janualis, Cap. II. 10—23.)

Comenius grammatikai és filológiai jellegű forrásai (pl. *Erasmus: De recta Latini, Graecique sermonis pronuntiatione Dialogus*, 1528, *Lipsius: De recta pronuntiatione Latinae Linguae Dialogus*, 1599, J. C. *Scaliger: De causis Linguae Latinae*, 1540, G. J. *Vossius: De arte grammatica*, 1635.) különben már nagyon sok olyan ismeretet közölnek, amelyek a hangképzés genetikáját a hangok fiziológiai és akusztikai természetét is érintik, illetőleg tárgyalják. J. C. *Scaliger* is bőven értekezik a hangok fonetikai természetéről, a hangképzés menetéről (hangszalagműködés, ajakállás, képzéshely stb. stb.), s gyakran nyújt hangtani elemzést is. Így pl. az *m* és az *n* hangok minőségi elemzésének menete nála is a következő: „*Clauso ore et effuso sono in nares m conformatur, aperto ore et lingua in palatum repercutiente vocem n conformatur*”. (Vö. *De causis: Cap. X.*) Helyesen utal *Scaliger* az ajkaknak a hangképzésben betöltött nagy szerepére is, s különösen azt emeli ki, hogy az *ajakmozgásnak* és a *szájüregnek* igen nagy szerepe van a *magánhangzók* képzésében: „*o: expressa et picta oris rotunditate*.” (*De causis, Cap. XI.*)

4. Comenius tehát már bő forrásanyagot talált a hangok minőségi elemzését illetően is. A *Januae Linguarum novissimae Clavis, Grammatica* (ODO. I. 320.) XXI., „*Literarum formatura*” című fejezetében (ezt a kifejezést használja különben John. *Wallis* is 1653-ban megjelent angol nyelvtanának „*De Loquela*” c. bevezetőjében!) részletesen úgy ad számot a hangok minőségi elemzéséről, hogy pontosan leírja, mely beszélőszervek és milyen aktívan vesznek részt az egyes hangok képzésében. Jól követi Comenius forrásait az egyes hangok *osztályozásában* is, s itt elsősorban *Vossiusnak*, a grammatikai irodalomban is hagyományos felosztását követi. Erre külön is rámutatott a *Janualis Grammatica*-hoz írt megjegyzéseiben (*Annotationes super grammaticam Novam Januaem*).

Comenius is két nagy csoportra osztja a hangokat (vö. még: *Panglottia: Cap. X.*)

Literae	1. <i>Vocales</i> (i, e, a, o, u,)				
	2. <i>Consonantes</i> <table style="border: none; display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="font-size: 1em;"><</td> <td style="font-size: 1em;">a) <i>semivocales</i> (f, m, n, r, s,)</td> </tr> <tr> <td style="font-size: 1em;"><</td> <td style="font-size: 1em;">b) <i>muta</i> (b, c, d, g, k, p, t,)</td> </tr> </table>	<	a) <i>semivocales</i> (f, m, n, r, s,)	<	b) <i>muta</i> (b, c, d, g, k, p, t,)
<	a) <i>semivocales</i> (f, m, n, r, s,)				
<	b) <i>muta</i> (b, c, d, g, k, p, t,)				

illetőleg: *gutturales*: h, ch, x, g, j — *dentales*: d, t, z, s, c — *labiales*: b, p, f, w — *linguales*: l, r — *narinae*: m, n.

A magánhangzókról nemcsak azt állapíthatja meg, hogy „*per se plene (clare) sonans*”, hanem a rájuk nagyon jellemző sajátságáról, nyíláshang voltukról, az ajak, a szájüreg módosító szerepéről („*vocales fluunt ore libero, sono nusquam allidente: maiore tantum vel minore oris apertura*”) is beszél. (Vö. *Grammatica Janualis, Cap. II. De Litera*).

Comenius elődeinek fonetikai természetű vizsgálódásaiban is azt tapasztalhatta, hogy a hangok képzését *testi szervekhez* (*organum corporeum*: guttur, os, lingua, dens, palatum, labia) kötik és a hangképzés *fiziológiai, anatómiai* vonatkozásait is érintik, s ennek értelmében beszélnek pl. *gutturalis, palatalis, dentalis* és *labialis* mással-

hangzókról. Comenius a *Janualis Grammaticában* forrásait követi, amikor így írja le és osztályozza a mássalhangzókat: „*h, ch, g, k, seu, q, exhalantur gutture, hinc dictae: Gutturales — l, r, j, fiunt in medio palato, hinc dicuntur: Palatinae et Linguales — d, t, s, c, z eliduntur dentibus, hinc dictae Dentales, b, p, f elabuntur labiis, ideoque dictae Labiales . . .*” Comenius tehát nem vesz tudomást azokról a bíráló megjegyzésekről, pl. *Madsen* kifogásairól sem [Vö. De Literis libri duo, 1586. (Techmer kiadása: Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft, 1890. V. 84—132)], amelyek ezt a mássalhangzó csoportosítást nem találták megfelelőnek.

5. Comenius jól ismerte a hangképzés *anatómiai* vonatkozásait is. Erre vonatkozólag is bő forrásanyagot tárt fel. Különösen két szerző műveit használta forrásul: *Galenust* (De causis respirationis, Opera Omnia: IV.), elsősorban a *gégefő* fiziológiájának, anatómiájának leírásában, és *Vesaliust* (De humani corporis Fabrica) általában a beszélő szervek anatómiájának meglepően pontos feltárásában. Egy dolgozatomban (Vö. Bakos: Comenius és Vesalius. Az Egri Tanárképző Főisk. Füzetei, 207. sz.) már rámutattam arra, hogy Comenius forrásul használta fel Vesaliust és a *pataki Janua* XXII. és XXIII. fejezetébe Vesalius úttörő művének rajzait, ábráit is beillesztette, s ezzel olyan bonctani művet használt fel forrásul, amely az emberi test anatómiai rajzait szinte élő környezetbe helyezi, s bőven nyújt ismereteket a beszélő szervek anatómiájával kapcsolatban is.

Comenius meglepően pontos leírást nyújt a hangképző szervek anatómiájáról is. A *pataki Janua* lapjain külön fejezetekben értekezik a *tüdőről*, a *gégefőről*, annak *porcairól*, s általában a hangképzés fiziológiai vonatkozásairól. Leírja, hogy a *tüdőből kiáramló levegő a gégefőbe*, s azután a *szájüregbe* kerülve annak megfelelő mozgása, térfogatváltozása, illetőleg a benne lejátszódó artikulációs folyamatok útján módosul át fonetikai értelemben vett beszédhanggá: „*Articulatam vocem facit varius allisus soni* (ad linguam, palatum, dentes), *variaque configuratio oris.*”

Comenius a *hangtani ismeretek* nyújtása közben a gégefőt, illetőleg annak *anatómiáját* már az újabb anatómiai vizsgálódások eredményeinek megfelelően igyekszik leírni. A sárospataki *Janua* textusában (XX—XXVI.) az emberről, az emberi test felépítéséről, a testi szervek életműködéséről (*functio vitalis*) közölt ismeretanyagban a *beszélőszervekről* (pulmo, arteria aspera: vocis instrumentum, guttur, larynx stb.) az előd és korabeli anatómusok terminológiájának felhasználásával értekezik. Már a *Magna Didactica* (Cap. XIV. 3.) hasábjain is beszél a hangadás szerveiről („soni edendi organon”), különösen a porcos gyűrűkből álló légsöt írja le, amely — az ő megfogalmazásában — felülről mintegy szeleppel, a gégefedővel, s alulról pedig a tüdővel, mint fujtatóval van ellátva („Arteria est aspera e cartilagineis anulis constructa, larynge desuper, veluti epistomio, ab infra vero flatum ciente folle, Pulmone, instructa . . .”)

A *pataki Januában* még pontosabban és „*fonetice*” fogalmaz: „*Arteria aspera est simul Vocis instrumentum, quippe cujus summitas,*

guttur, habet rimulam fistulae similem, in quam aër impulsus sonat: acutius vel gravius, prout annulus Tracheae se proferens a Larynge distantiam facit."

Az *Atrium* textusa XXVI. (250.) fejezetében még részletesebben szól a beszélő szervek *fiziológiai és anatómiai* vonatkozásairól: „Caeterum ut Spiritalis haec *fistula Vocis* insuper primarium existeret organon, additus illi tubulus est fistularis, *Larynx*: ubi de imo trusus aër anguste comprimitur, sonoreque efflatus, dispergere sese adigitur: tam alte et acute, aut, demisse, et graviter, quam est progerentis se annuli Cartilaginei a Larynge distantia, minor aut maior.” A gégefő szerepe mellett Comenius igen figyelemreméltóan szól a garat, a száj és az orrüreg fontos funkciójáról is, mondván, hogy a hangok valójában itt kapják meg megfelelő színezetüket, árnyaltságukat, illetőleg a hangok nagyrésze itt képződik, tehát igen fontos ejtési folyamatok játszódnak itt le: „litera pronuntiando sit: est Aër pulmone exhalatus, per laryngis fistulam sonorus factus, variaque oris allisione varie sonans.” (*Trierium Catholicum*, Cap. VI. 3.). „Ut vero sonitus Oris nostri non incertae sit vocis, tenorisque unius (qualem edere brutis etiam et mutis animantibus naturale est), sed explanabilis et articulate formatus: formatum est Os homini valde cavum, multi aëris capax, linguaeque libere se vibraturae, (ac *in certas figuras* dispositurae, sonum denique ad fauces, palatum, dentes, nares allisurae) laxa concedens spatia. Dearticulatio igitur Vocis per Lingvam, Oris, illud cymbalum, primario peragitur: varia tamen simul Oris ipsius modificatione superaddita. . .” (*Atrium*, XXVI. 251.). A Sárospatakon írt *Schola Ludus*-ban (Pars II. Act. II. Sc. III.) is az egyik szereplő (*Vocalius*) a beszélő szervekről és funkciójukról úgy ad összefoglaló jellegű ismertetést szereplő társának (*Vitalius*) és hallgatóinak, hogy a zengő levegő útját is nyomon kíséri, s a szájüregnek mint rezonátornak a nyelv artikulációs munkája, s a megfelelő ajaknyílás révén nyert hangolására is utal, kiemelve, hogy a magánhangzókra valóban a „*certa oris figura*” (Madsen, Comenius), Comenius másik kifejezésével: a „*varia Oris configuratio*” a jellemző, s hogy a magánhangzók nyíláshangok, a mássalhangzók pedig akadályhangok: „*Canalis ille Oris ad pulmonem vocatur Arteria aspera: cujus alius quoque praeter respirationem, finis et usus, nempe quod Vocis simul sit instrumentum. Quippe cujus summitas, Guttur, habet rimulam fistulae similem, in quam aër impulsus sonat, acutius vel gravius . . . , articulata vero vocem facit varius soni allisus, variaque Oris configuratio. Nam voce libere fluente et nusquam intra oris cavitatem allidente, fit Vox, mere Vox, seu sonus Vocalis, in quinqueformem differentiam abiens. Nempe si ore valde patente exhalatur, fit A; si contractiori, E; si contracto et lingua in canaliculi formam reducta, I; rotundato, O; magis etiam rotundatis labris, forasque progestis, U. Si vero sonus alicubi allidit, fit litera Consona. . .”*

6. Amint a fentiekből kitűnhetett, Comenius is úgy írja le az egyes hangokat, hogy betekintést nyújt a „*vocis officina*”-ba, s nyomon kíséri a levegő útját is, tehát már nemcsak „*grammatico*” és philosophi-

co” hanem „*anatomico*” is nyújt leírást az emberi hangokról, azok képzésmódjáról és képzéshelyéről. Jól megtanulta és továbbadta pl. azt a helyes tételt is, hogy a mássalhangzó képzésekor a szájüregbe tóduló levegő különféle akadályokba ütközik, s hogy „*locus Consonantium... universa palati regio*” ... „*instrumentum Consonantium est universa palati regio...*”

Comenius kortársa *J. Wallis* 1653-ban megjelent, már idézett írásában (*De Loquela, sive sonorum formatione Tractatus Grammatico—Physicus*), bár még Comeniushoz hasonlóan sokszor hivatkozik *J. C. Scaligerre*, s a humanista filológusok, grammatikusok munkáira, a hangképzés leírásában már kora anatómusainak eredményeit is felhasználja, s igen részletesen írja le a hangképző szerveket is: „*Literas efferendi instrumenta sunt: Pulmo et Larynx, cum adjacente Aspera arteria, item Lingua, Nares, Labia, variaequae Oris partes.*” Megrajzolja a tüdőből kiáramló levegő útját is: „*Ex Pulmone per Asperam Arteriam efflatur Spiritus, sive inspiratus aër, qui quasi vocis sive loquelaem Materiam subministrat.*” (Vö. még Amman: *Surdus Loquens, sive Dissertatio de Loquela: Wallis levelét is közli a hangképzés mechanikájáról*!)

Comenius a beszélőszervek leírásában az összehasonlító anatómiai kutatások eredményeit is közvetíti. Már utaltunk arra, hogy Comenius azt is jól látta, hogy az emberi nyelv kialakulása, fejlődése szorosan összefügg az ember társas munkatevékenységével. A munka kialakulása ugyanis szükségképpen azt eredményezte, hogy a társadalom tagjai szorosabban kapcsolódtak egymáshoz, gyakoribb lett a közös együttműködés, s így mondanivalójuk is volt egymásnak. Jelentkezett a beszéd szükséglete, ez a szükséglet szervet teremtett. Kialakultak, kifejlődtek tehát a megfelelő beszélőszervek. Átalakult a munkára szerveződött és beszélő ember agya is, és az agy kifejlődését általában az összes érzékszervek kifinomodása kísérte. (Vö. Engels: *A természet dialektikája: A munka szerepe a majom emberreválásában.*) Ezeket a gondolatokat Comenius a maga módján és korának ismereteihez igazodva így mondja el: „*Ad societatem factus Homo societatis vinculum accepit, Vocalem linguam, multiformem illam Sermonis architectatricem, haec ipsa quoque accurate defingi opus habet, ut aptum sit communicationis mutuae instrumentum.*” (Atrium: Textus. LXXI. 677.) Comenius — amint már erre utaltam is —, az emberi beszéd és az állati hangadás (*sine mente sonus*) közti különbség vizsgálatában a beszélő szervekben, a gégében mutatkozó különbségekre is rámutatott: „... *Homo plures sonorum differentias edere potest, prae brutis, quia meliorem et magis variam Tracheae, Laryngis, Oris, Linguae, Narium, configurationem accepit prae brutis: quorum pleraque nihil nisi unisonas edunt voces.*” (Schola Ludus: Pars. II. Act. II. Sc. III.)

Comeniust különben nagyon érdekelte a különféle nyelvekben jelentkező *hangtani, fonetikai különbségek (differentia in articulatione)* kérdése is. Ezen a területen is bő forrásanyag állott rendelkezésére. A grammatikusok, filológusok és filozófusok számára egyképpen ked-

velt téma volt Comenius korában a „*lingvarum variarum proprietates*” problémája is.

Már *Bibliander* (De ratione communi omnium linguarum, 1548.) részletesen szól az egyes nyelvek *hangtani képéről* is: a görögök pl. szerinte „*ore rotundo loquuntur . . . , crebriores habent vocales*”, a héber nyelv „*litteras asperiores et syllabas saepius usurpat*”, a szláv nyelvek „*crebriores densant consonantes*” stb. Fr. Bacon (De dignitate et augmentis scientiarum) is érinti ezt a problémát, és így tesz összehasonlítást: „*Graeca lingua Diphtongus scattet, Latina longe partius, lingua Hispanica litteras tenues odit, linguae, quae ex Gothis fluxere, aspiratis gaudent.*” Erasmus (De recta Latini, Graecique sermonis pronuntiatione Dialogus, 1528.) is tesz hasonlító megjegyzéseket, pl. „*Batavi hanc (sc. a!) promunt ore contractione quam opus est. . .*”, „*Holandiae vulgus fere summis labiis loquitur . . . Germani superiores contra, pene ab umbilico voces ducunt . . . Vox velut e cavo specu . . . eque recessu oris resonat*” stb. stb.

Comenius a jellemző különbségek és sajátosságok okait is kutatja, s felteszi ezt a kérdést is: hogyan és miben adódik a „*differentia articulationis*” akkor, amikor „*similem habeant omnium gentium homines oris, gutturalis, palati, linguae, dentium et narium, (organorum soni edendi), figurationem*” s mégis „*similibus organis, non similes edere sonos*”, azaz eltérő az egyes nyelvek fonetikai képe is. Vannak nyelvek pl. amelyek „*vocales pure et clare pronuntiant, ut Latini, Bohemi etc.* A csehek „*cum aliis Slavis amnes consonas (gutturalibus exceptis) dupliciter enunciant, duriter et moliter, Poloni insuper in sibilando valde delicati, triplex habent c, triplex s, triplex z.*” (Vö. Meth. Lingu. Nov. Cap. IV. 8.).

Comenius e megjegyzései annál is inkább figyelemreméltóak, mert valójában már a *vulgáris nyelvek — köztük a magyar nyelv — articulációs bázisáról, s az egyes nyelvek hangjainak fonéma terheltségéről is közli értékes megfigyeléseit*: „*Alii magis gaudent gutturalibus, alii dentalibus, alii labialibus, aut Narinis, alii vocalibus magis . . . Comenius azt is gyakran emlegeti, hogy a szláv nyelvek, köztük a cseh és a lengyel nyelv is, nem bontják fel a mássalhangzótorlódást, hanem „tolerant Syllabas Consonis bene effertas*”. Egyes nyelvek azon sajátosságára is utal, hogy „*formant sine Vocalibus syllabas, ut Bohemi in vocibus Wlk (lupus) Prst (digitus)*”. Valóban, ezekben a hangsorokban a mássalhangzók szótagértékű hangok, sonansok. Comenius helyesen mutat rá arra is, hogy a németben is vannak nem teljes értékű, sorvadó hangok, pl. a hangsúlytalan szótagok kiejtésében redukálódott *e* hang: Vatr, Nudl: „*Germani certe suum Vater, Bruder non aliter efferunt, quam Bohemi suum Kmotr, Bratr, ultimo e inter pronuntiandum dissimulato . . .*” (Vö. Meth. Lingu. Nov. IV. 8—9. Skalička: Komensky jako linguista, Acta Comeniana, 1959, XVIII. 2. 92—99., Bohuslav Hála: Uvedení do fonetiky čestiny na obecne fonetickém základe, Praha, 1962. 288. 1.)

A *Panglottia* lapjain is emlegeti, hogy a cseh nyelvben gyakoriak a magánhangzók nélküli szótagok, s hogy a cseh és a német nyelvben

egyaránt megtalálhatók az ún. redukált hangok: „In Germanicis Vocabulis Bruder, Zucker, Mangel, Handel, etc... ultimo loco e scribunt, non tamen pronuntiant, nisi raptim nimis, non certe aliter quam Bohemi suum Kmotr, Bratr... etiam Narinae m et n sic pronuntiantur sine vocali: ut Bohemi Osm et Germani suum siebn (septem), tametsi enim hi sentiant e, non tamen pronuntiant, nisi valde raptim.” (Panglotta: Novae Harmonicae Linguae Tentamen.)

A Panglottiában Comenius az emberiség egységes, egyetemes, tökéletes nyelvéről mondja el gondolatait. Szerinte a „lingua universalis perfecta” jellemzője többek között az is, hogy „non habebit Voces plures, adeo longas et pronuntiatu asperas.” (Panglotta, Cap. IV. 8.). Az egyes nyelvek összehasonlítása folyamán igyekszik kiemelni a jellemző sajátságokat; köztük sok fonetikai jellegűt is. Így tesz arról ismét említést, hogy sok a szláv nyelvekben a kemény mássalhangzó, s általában sok mássalhangzó nyomja el a hangsorokban a zenei hangelemeket, a magánhangzókat (*stridula sonis, et consonarum coacervatione*). A szláv nyelvek fonetikai szerkezetével összehasonlítva pl. a latin nyelv jellemző fonetikai sajátsága — Comenius szerint —, hogy „dat pronuntiandi svavitatem sine asperitate ulla...” (Panglotta, Cap. VII. 3.). Az új, egységes világnyelvvel kapcsolatban is az az óhaja, hogy „tollatur Literarum in Syllabis coacervatio” monstrosa, ut Polonorum Chrzaszcz, Germanorum Zschwettschk...” (Panglotta, Cap. VIII. 3.)

Azt külön is hangsúlyoznunk kell, hogy Comenius az egyes nyelvek összehasonlításában nem tesz igazságtalan megjegyzéseket, s tartózkodik a különféle nyelvek bármilyen szempontú lebecsülésétől. Ha tesz is kritikai megjegyzést egy-egy nyelv nyelvtani rendszerével, hangszerkezetével kapcsolatban, azt sem bántó éllel, s inkább a megteremtendő új egyetemes nyelv szempontjából mutat rá egy-egy értékes nyelvi elemre, sajátságra, hogy a tudósok az emberek új, közös nyelve megalkotásában a különböző nyelvek legértékesebb elemeit és sajátságait használhassák fel. Az új egyetemes nyelvet is jellemezze pl. a görög nyelv *copia*-ja, a latin nyelv *concinnitas*-a, az olasz *facilitas*-a, a gall nyelv *suavitas*-a, *volubilitas*-a, az arab és szláv nyelvek *amplitudo*-ja. Comenius a Panglotta hasábjain az egyes nyelvek összehasonlítását is nyújtja. A nyelvek fonetikai képét illetően elsősorban azokat a jellemző sajátságokat emeli ki, amelyek — szerinte — a nyelvet akadályozzák funkciója jó betöltésében. Ilyen jellemző sajátságok pl., hogy a héber nyelv fonetikailag „rudis et aspera” a szláv nyelvekben sok a kemény mássalhangzó, és ezeket a hangzókat még kumulálja is egy-egy szó hangtestében (*krk, smrt, srdc, vlk* stb.). A lengyel nyelvben meglevő nazális magánhangzókat („per nares efflandum a vel e”) éppen úgy a nehezen képezhető hangok sorába iktatja, mint az angol hangrendszer néhány elemét, így pl. a „pronuntiatu difficultum th”-t. (Meth. Lingu. Nov. Cap. VI. 17.) (Vö. O. Vočadlo: Jespersen and Comenius, Xenia Pragensia, Pragae, 1929. 416—31.: Comenius a lengyel nyelvet jellemző fonetikai sajátságokról.)

A nyelvek hangzásával, zeneiségével kapcsolatban is van vélemény-

nye Comeniusnak. A hangzás („sonus linguarum”) szempontjából a nyelveket két nagy csoportra osztja: a kellemes hangzású, *zeneibb* és a kevésbé kellemes hangzású nyelvekre. („Pronunciatio *grata* vel *ingrata* . . . pronunciationem habet aliquis lingua ceteris faciliorem et suaviorem.”) (Meth. Lingu. Nov. Cap. IV. 12, 30.). Több helyen említi, hogy a legtöbb nyelv fonetikailag is szépen zengő („aliae aliis suaviorres”), de vannak zeneitlenebb, keményebb hangzású nyelvek is (aliae aliis asperiores”).

Comenius a nyelvek versengésében („in aemulatione linguarum”) fonetikai osztályozást is nyújt, s annak a nyelvnek adja a pálmát, amelyben nincs meg az „articulationis distorta monstrositas”. (Meth. Lingu. Nov. Cap. VI. 9.).

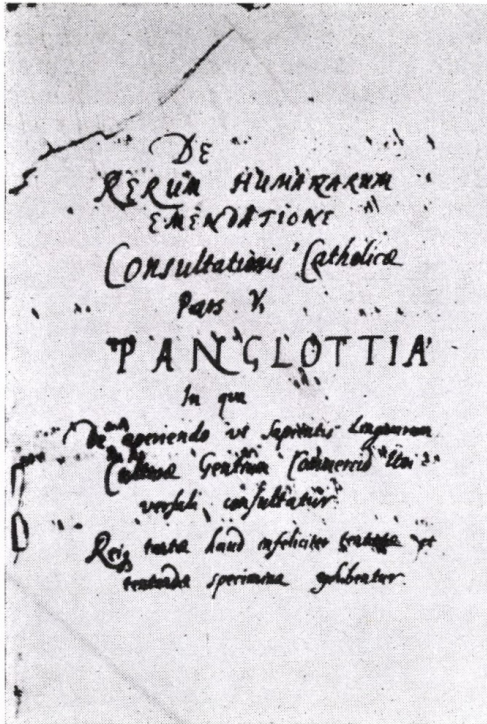
Nagyon érdekli Comeniust a hangsorok szerkezete, az egyes hangok egymásközi elosztása. A hangsorokban jelentkező zenei elemek értékével, a hangok sajátos természetével, fonetikai sajátosságával Comenius meg különösen foglalkozik. Többször hivatkozik e problémakörben használt forrásaira, elsősorban *Plantonra* és *Cicerora* is. A *Panglottia* hasábjain is idézi *Platon Kratüloszának* az egyes hangok fonetikai természetét, tulajdonságait érintő szavait, pl. azt a részt, amelyben Platon hosszan beszél arról, hogy az *r* hang mennyire jó hangelem a mozgás kifejezésére: „Az *r* úgy tűnik fel nekem, mint minden mozgás eszköze . . ., e hangnál marad legkevésbé nyugalmi állapotban és mozog leginkább a nyelv. Az *r* mozgáshoz, áramláshoz, érdességhez hasonlít.” (vö. Platon: Összes művei, Bp. 1943. I. köt.) Comenius a pergő *r* hanggal, e laryngalis tremulans hangelemmel kapcsolatban hasonló megjegyzéseket tesz a *Panglottia*-ban: szerinte az *r* hang a mozgást legjobban érzékeltető hang.

Comenius hivatkozik *Cicerora* is ilyen vonatkozásban. Amint tudjuk, *Cicero* is sokat beszélt a „*vasta litera*”-ról (ilyen szerinte pl. az *x* „hang”), s az *f* hangot az „*insuavissima litera*”-nak nevezi (vö. *Cicero*: *Orator ad M. Brutum*). *J. C. Scaliger*nek a hangok akusztikai sajátosságait, fonetikai természetét is bemutató soraira is gyakran utal Comenius. *Scaliger* szerint pl. az *á* hang fonetikai természeténél fogva is igen alkalmas a *nagy*, a *széles dolgok* kifejezésére, s az semmiképpen sem véletlen, hogy az *i* hang, ez a finom hangelem a *vékony dolgok*, a *kis tárgyak*, a *közelség* megjelölésére alkotott hangsorokban olyan gyakori hang (Vö. *Scaliger*: *Poetices, libri septem*, 1586). Forrása volt Comeniusnak *Lipsius* is, aki az egyes hangok artikulációját jellemző sajátosságokat is pontosan leírja, s pl. az *á* hang artikulációjával kapcsolatban a következőket mondja: „*Á litera rictu patulo, suspensa neque impressa dentibus lingua enuntiatur*”, nem véletlen tehát, hogy az *á* hangnak *nagy a hangzóssága*, s így ez a hang elsősorban *gyakori a hatalmas, a nagy térbeli kiterjedést jelentő dolgokat megnevező hangsorokban*. (vö. *Lipsius*: *De recta pronuntiatione Latinae linguae Dialogus*, 1599). Comenius gyakran utal *Erasmusnak* az egyes hangok fonetikai természetét is feltáró soraira is. *Erasmus* sem véletlenül állítja azt, hogy az *i* hang „*sua forma monstrat vocis exilitatem*”, s hogy az *o* hang igen alkalmas a *gömbölyű, a kerek, a mozgatható dolgok*

megnevezésére, hiszen ez abból a fonetikai mechanizmusból is következik, hogy az *o* hangot „*ore non solum diducto, verum etiam rotundato*” képezzük (vö. Erasmus: *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione Dialogus*, 1528). Talán a legtöbbet merített e problémakört tekintve Comenius *Vossius* műveiből (*Institutiones Oratoriae et Poeticarum Institutionum libri Tres*, 1596). *Vossius pl.* nemcsak azt említi meg, hogy az *i* hang „*sonum habet exilem*”, hanem arra is utal, hogy éppen az *i* hangelem e fonetikai természete eredményezi, hogy ez a hang „*convenit quibusvis rebus exilibus*”. A felső nyelvvállású, zártabb és sötétebb színezetű *u* hang ismét már csak fonetikai természete miatt is igen bele illik a sötét, a rejtett és a titokzatos dolgokat megnevező hangsorokba: „*u convenit rebus occultis et obscuris.*” *Vossius* szerint az sem véletlen, hogy az *u* hang mellett az *o* hang is oly kifejezően festheti a panaszkodó, a síránkozó asszony hangját: „*Sic ejulatus muliebris optima exprimitur literis o, et u . . .*” (Vö. részletesebben: Bakos: Comenius és az emberi beszédhang vizsgálata, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 216. sz.)

Comenius főleg *Vossius* nyomán elsősorban a két szélső értékű magánhangzó, az *i* és az *u* hang (vö. Tarnóczy: *A magyar magánhangzók akusztikai természete*, Bp. 1941.) akusztikai természetével kapcsolatban mondja el véleményét a hangok „jelentéséről”, kifejező értékéről. *Comenius* szerint az *i* hang, ez az „*exilis litera*” jól festi a fényt, az örömet, a vidámságot, a kicsi finom dolgokat, általában a finomabb kifejezni valót, az *u* hang pedig a sötétebb, a rejtett dolgokat, a szomorúságot. Erre vonatkozólag a *Panglotti*ban (*Novae Harmonicae Linguae tentamen*: 19. §.), a „*De significatione litterarum*” és a „*Significatio litterarum per se*” című fejezetekben sorra szedi az egyes hangzókat, leírja képzési mechanizmusukat, fonetikai természetüket, s e művelet során fejti ki véleményét az egyes hangok „jelentéséről”, kifejező értékéről. *Comenius* szerint a magánhangzók rendje (*vocalium ordo*) a következő: *i, e, a, o, u*, a sorrendet meghatározó fonetikai elvet így vázolja *Comenius*: „*A minima Oris apertura ad maximam et inde a rotunditate ad quadraturam . . . tanquam terminium immobilem.*” Az *i* hang *Comenius* szerint is már fonetikai természeténél fogva („*natura sua*”) „*ostendit aliquid subtile, acutum, longum, parvum et exilem*”. Az *e* hang jelent „*aliquid acuminatum et cuneatum*” s mivel ennek a hangnak jellemző fonetikai sajátága, hogy „*est mediae naturae inter parva et magna, rotunda et angulosa,*” ezért jelentheti az egész dolog egy-egy részét is. Az *á* hang „jelentése” *Comenius* szerint is „*aliquid vastum, amplum, patens et grande*”. Az *o* hang fonetikai természeténél fogva „jelent” „*rotunditatem, universitatem, et aliquid rotundum*”.

A felső nyelvvállású, sötét színezetű, zárt *u* hang *Comenius* véleménye szerint is igen alkalmas az „*obscuritas*”, a „*nihilitas*” kifejezésére, s gyakran jelöli a kövér, a négyszögű és a sötét dolgokat. *Comenius* itt az *u* hang olyan *hangulati* értékére is gondol, amire modern hangvételű költőnk, *Radnóti Miklós* is utal egyik legszebb sze-

relmes versének e sorában: „... olyan vagy, ... ha megharagszol, épp olyan vagy, mint az *u*, mély hangú, hosszan zengő és sötét...” (Hasonlatok). (vö. még: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából, Bp. 1959. 21., Zolnai: Nyelvmetafizika, Nyelv és stílus: 277.)

Comenius az új, egyetemes világnyelv megteremtését célzó elgondolásaiban a dolgok, a jelenségek stb. megjelölésére alkotandó nevek, hangsorok megalkotásában a hangok fonetikai sajátosságaira is tekintettel kíván lenni. Az *i* pl. igen alkalmas a „medium”, az *u* az „infimum” és az „ultimum”, az *a* a „primum”, az *o* a „rotundum” kifejezésére. Tehát mivel az *a* hang alkalmas a dolgok nagyságának megjelölésére („magnitudini rerum exprimendae), az *i* hang pedig a csekélység, a kicsiség, a vékonyság kifejezésére, ezért az új nyelvben

a kicsiny dolgokat megjelölő szavakban az *i* hang funkcionáljon, nem pedig az *a* hang, tehát a *Mag*, vagy a *Gam* hangsor alkalmas a nagy dolgok jelölésére, míg a *Gim*, vagy *Mig* szolgáljon a kicsiség, a vékonyság megnevezésére.

Sorra veszi a leírt szempontok vizsgálatában a mássalhangzókat is.

Comenius szerint a „consonantium series”re (h, ch, g, k, j, l, r, z, s, c, t, d, b, p, v, f, m, n), leghelyesebb rendező elv ismét csak az egyes mássalhangzók hangfiziológiai természete, illetőleg artikulációjuk megfelelő menete: „Optima erit naturalis ut quomodo ab imo pectore sese effundente sono, huc aut illuc allisu formantur.” (vö. Panglottia). Ezért — ahogy Comenius mondja — az első helyen (primo loco) méltán sorakoztathatjuk fel a *gutturalis mássalhangzókat* („quae in imo gutture formatur”), majd a *palatalis hangok* („literae palatinae intra oris cavitatem productae”) következnek, azután sorakoznak a *foghangok* (dentales), az *ajakhangok* (labiales) és végül az *orrhangok* („narinae per nares efflatae”).

Az egyes mássalhangzók fonetikai természetéből és artikulációjuk mechanizmusából indult ki Comenius akkor, amikor pl. azt írja, hogy az oldalsó réshang, a liquida *l*, a megteremtendő új, egyetemes nyelvben is jól, kifejezően fogja testesíteni a *folyékony*, a *sima* és a *puha*

dolgokat: „*L liquida litera omnibus liquidis et manantibus exprimentis apta...*” Az *f* hang — Comenius szerint is — jó a *gyors mozgás*, a *gyorsaság érzékeltetésére*: „*F cum sit flatus vehemens, servetur motibus celeribus.*” A *h* hangot fonetikai természete, artikulációjának módja is alkalmassá teszi a *sóhaj*, a *lelkesültség* és általában az *elvontabb*, a *szellemibb* dolgok, jelenségek kifejezésére: „*H cum sit halitus, reservetur spiritualibus.*” A *Panglottia* egy másik helyén ugyanezt a gondolatot — az új, egyetemes nyelv fonetikai szerkezetére vonatkoztatva — így foglalja mondatba: „*Litera et sonus h quemadmodum per se aspiratione sonat, ita ad significandum spiritualia relinquetur.*” Általában Comenius több helyütt hozza kapcsolatba a hangok színét, kifejező erejét, képzési módját a kifejezett, a nyelvi formába öntött tartalommal, mondanivalóval, illetőleg annak *hangulati értékével*. A *Panglottiában* az új, egyetemes nyelvvel kapcsolatban is azt a kívánságát adja elő, hogy az új nyelv szavainak megalkotásában legyünk tekintettel arra a fontos követelményre is, hogy a szó hangteste is simuljon a mondanivalóra, a kifejezendőre. Tehát „*rebus altis exprimentis apta est litera, quae in summo palati formatur: 1, humilibus contra, quae in imo gutture nascitur: ch, conatui exprimendo bona est litera p, quia vi efflatur.*” A *p* hang képzésével kapcsolatban említett „*vi*”, Comenius megfogalmazásában arra is utal, hogy Comenius nagyon komoly fonetikai ismeretekkel, illetőleg megfigyelésekkel rendelkezett. Comenius ugyanis helyesen utal ezzel a *p* hang feszesebb izomzattal való képzésére és ebből eredő keményebb akusztikai hatására is. Ugyanis jól megfigyelte, hogy a *p* hang képzésekor az ajakzáró izmok az ajkakot összezárják, az ajkakkal elzárt szájüregben a levegő összesűrűsödik, feszítő erőt kap, s mivel a *p* hang levegője nem zöngésedett, ezért erősebb erejű, mint a *b* hang képzésére használt zöngésedett és ezáltal erőtlenedett levegő (ugyanis a *b* hang képzésénél a hangszalagok feltörésére már sok felhasználódott belőle).

IV. Comenius a szavak jelentéstani és alaktani vonatkozásairól

1. Többször utaltunk arra is, hogy Comenius a nyelv „architektúráját” tekintve kora nyelvtudományának, nyelvtanainak felosztási elvét és gyakorlatát követi, s három nagy csoportba osztja a nyelvi elemeket, a nyelvi egységeket:

1. *A hang* (litera) és a *szótag* (syllaba) (= articulare!)
2. *A szavak* (vox, vocabulum) (= significare!)
3. *A nagyobb nyelvi egységek* (a szószerkezetek) (phrasis); mondatok (sententia) (= ordinare!)

Comenius nemcsak *nyelvtanaiban* (pl. *Grammatica Janualis*), hanem a *Methodus Linguarum Novissima* és a *Triertium* lapjain (Cap. II.—III., VI., VIII.—IX.) is leírja és elemzi az egyes nyelvi egységeket. A *Methodus* hasábjain (Cap. II. 23.) igen tömören ad arról számot, ho-

gyan illesztjük mind nagyobb és nagyobb egységekbe, formákba, szerkezetekbe az egyes nyelvi elemeket, s hogyan hozza létre az ember a nyelv artikulált, tagolt hangjeleiből a közléseket nyelvi burokba öltöztető nagyobb egységeket: „Format sonos simplicissimos, quos Literas (hangok) vocamus... ex quibus colligit Syllabas... (szótagok), e Syllabis Voces (hangsorok, szavak), seu rerum appellationes (nevek), ... tum Voces nectit in Phrases (szócsoportok, szószerkezetek), Phrases in Sententias (mondatok)...”

Mind nyelvtanaiban, mind a *Methodus* és a *Triertium* lapjain igen röviden szól a *szótagokról* (Syllaba: sonum complicans; pl. *ab, au, be*), de annál részletesebben ír — s nem véletlenül — a *szavakról*. A *szó* (vox, verbum) pl. *arbor* ('fa'), *paradisus* ('paradicsom'), *bellum* ('háború') mindig jelent valamit — mondja Comenius —, s azok a hangsorok, amelyek jelentés nélküliek (pl. *Bolda, Fitu* stb.) nem szavak egy adott nyelven belül. A *dolgok pontos megnevezésének hasznos voltáról* (De Utilitate accuratae Rerum Nomenclaturae) című sárospataki írásában erre vonatkozólag így ír: „Sermo humanus constat Verbis, verba autem non de nihilo sunt, sed de Rebus, quas significant... , verba, nihil significantia (ut *Bolda, Fitu*) sine usu esse.” A pataki *Janualis Grammatica* lapjain (Cap. IV.) a tanulók számára pedig így ad meghatározást a szóról: „Vox... sonus articulatus, aliquid significans, ergo sonus nihil significans non est Vox ut Boft, Buhal, Krór, Sopan. Nem latin szavak (neque Latinae voces sunt), de sem magyar, sem szláv, sem német szavak (neque Hungaricae aut Slavonicae, vel Germanicae), csak értelem nélküli hangcsoportok azért a felsorolt hangsorok (Boft, Buhal stb.), mert — s erre Comenius többször is utal —, a *hangalak*, (a forma) és a *jelentés* (tartalom) szoros egysége alkot szót, s hangalak nélkül nincs szó, de a jelentésnélküli hangsorok (nihil significant) sem szavak egy adott nyelven belül.

Comenius a szó hangalakjáról, hangszerkezetéről és tartalmáról (jelentéséről), lexikális és nyelvtani jellegéről egyaránt sok értékes megjegyzést tett. A szó hangalakját tekintve hangok sora, s a hangok kombinált permutációjával (omni possibili concursu, infinita varietate) szinte megszámlálhatatlan hangsort tud létrehozni a beszélő ember (infinitarum in Linguis Vocum fons) (Meth. Lingu. Nov. II. 17.) Comenius arra vonatkozólag is végzett vizsgálatokat, hogy a szó hangszerkezetét tekintve van-e különbség a nyelvek között, s éppen ezzel kapcsolatban — a későbbiekben majd részletesebben is szólunk róla —, éppen a magyar nyelv szavairól jegyzi meg, hogy a magyar nyelvben gyakoriak a hosszú, a több mellékszóelemekből álló hangsorok (szavak), lévén a magyar nyelv erősen *toldalékoló* nyelv: „Hungarica lingua habet voces... monstrose prolixas...” (Vö. részletesebben: Bakos: Comenius és a magyar nyelv. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 175. sz.)

2. A szó jelentéstani vonatkozásaival (significatio!) kapcsolatban is sok értékes megjegyzést tett Comenius. A szavak látható, hallható ábrái, nyelvi jelei a valóság tárgyainak, illetőleg az azokkal kapcsó-

latos fogalmaknak (vocabulary: sonum denotandae alicui rei applicans, aliquid significans.) (Meth. Lingu. Nov. Cap. II. 17.). Egészen modernnek tetsző megállapítást vet papírra a Triertium lapjain is, amikor a szó jelentéséről azt is megállapítja, hogy a jel tárgya és a jelentés nem azonos, s a jelentés (significatio) valójában „Vocabuli certi ad rem certam applicatio et alligatio. (Meth. Lingu. Nov. Cap. IV. 3.). Igazán csak az ismeri jól egy szó jelentését, aki tudja, hogy milyen helyzetben lehet azt felhasználni. (Consensus de vocum significato plenus est, quam omnes Voces ab omnibus eodem intelliguntur modo). (Meth. Lingu. Nov. Cap. IV. 10.), illetőleg hogyan kell alkalmazni (accomodare) egy adott nyelven belül.

Comenius arról is több ízben beszél, hogy az iskolában folyó nyelvi nevelésnek igen fontos feladata a szó jelentéstani szempontú vizsgálata is, ezért a tanulók kezébe adott szótárak (Lexicon) tiszte, feladata (muneri datur): „vocum significationes determinare, atque exponere” (Meth. Lingu. Nov. Cap. II. 17.), illetőleg gondja legyen a tanítónak az iskolában arra is, hogy a szavak jelentésével és jelentésváltozásával (significationum mutatio) kapcsolatos kérdésekről is szó esék. Pl. ilyen problémákat sorakoztat fel Comenius a *Methodus* lapjain (Cap. V. 26.): a szavak egyértelműsége, többértelműsége (in vocibus singulis considerandum venit, unumne quid tantum precise vox significat, an vero *polysema* sit, et ad plura diversa significandum adhibeatur?), a szavak eredeti, vagy alapjelentése (vocis significatio prima et fundamentalis), a szavak átvitt jelentése (translata significatio) stb. stb.

Comenius maga is sokszor írt ezekről a kérdésekről, s különösen érdekesek ebből a szempontból a *Methodus* azon fejezetei (vö. pl. Cap. V. 46., XV., 24—25.), amelyekben a több jelentésű szavakkal és a szavak jelentésváltozásaival részletesebben foglalkozik, Comenius ui. (főleg Vossius és Vives nyomán, illetőleg példájára) már nemcsak *retorikájában* (*Atrium*), hanem nyelvfilozófiai jellegű írásaiban is érint jelentéstani vonatkozású problémákat, s így a jelentéstan önállóságát — bár szerény keretek között — ő is elősegítette.

Arra is utal Comenius, hogy a jó szótár készítője és a jó nyelvpedagógus a szótár helyes megszerkesztésében és a szótár iskolai használatában a szavakkal és a szólásokkal, a frazeológiai egységekkel kapcsolatos jelentéstani vonatkozások leírásában és elemzésében a szavaknak nemcsak értelmi jellegű, közlő funkcióját állítja előtérbe, hanem egyéb, a szóban benne rejlő (pl. érzelmi, hangulati, festői, expresszív stb.) értékeit is. Comenius is — mint elődei és kortársai — erre vonatkozólag a retorikai, az atriális osztály retorikai tankönyvében, az *Atriumban* nyújtott gazdag példatárt. (Vö. Bakos: Comenius tankönyvei, III—IV. az Atrium és Schola Ludus, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 358. sz.). Comenius a szavakkal (a szavak hangszerkezetével, a szókinccsel, stb.) kapcsolatban tett néhány *összehasonlító jellegű* megjegyzést is.

3. A *Methodus* negyedik fejezetében (De Linguarum convenientia et differentia) pl. azt jegyzi meg, hogy a nyelvek között egyik leglé-

nyegesebb megjegyzés abban jelentkezik (in eo omnes Linguae conveniunt), hogy „voces suas, Rebus applicant,” a különbséget pedig Comenius szerint abban kell elsősorban keresnünk, hogy nem azonos módon épülnek fel a szavak hangszerkezetükben (structura vocum): „Voces quibusdam sunt monosyllabae omnes, ut Chinensibus, aliis radices saltem, ut Germanis, Aliis sunt longiores, ad octo syllabas usque et novem, imo Hungaris esse voces 14 etiam syllabarum.” (Vö. Meth. Lingu. Nov. Cap. IV. 10.)

A szavakban való *bőség* (copia), vagy *szegénység* (inopia) ismérévét nemcsak abból vezeti le Comenius, hogy milyen méretű a nyelvek szókincsének nagysága, hanem abból is, hogy mennyire alkalmasak egy nyelv szavai „ad exprimendum Res”, s mennyire képes egy nyelv a világ dolgait, jelenségeit stb. *saját* szavaival megfelelő nyelvi burokkba öltöztetni (significationes . . . ad Res accomodatioris et distinctiores). De azt is vizsgálja, hogy mennyire alkalmas egy nyelv arra, hogy a szókészlet állandó gyarapodását, fejlődését (ad prognerandam verborum fluentem copiam) a szóképzés és a szóösszetétel útján (s nemcsak a más nyelvekből átvett szavakkal) is elősegítse (Vö. Meth. Lingu. Nov, Cap. IV. 11.). Comenius — talán mert e nyelveket jól ismerte — a német, a lengyel és a cseh nyelveket emeli ki elsősorban a képzett, illetőleg a belső keletkezésű szavakban való gazdagságuk miatt (vocesque componendi ignotam aliis felicitatem. . . ad indenda quibusvis Rebus significantissima nomina semper prompta).

Nagyon helyesen mondja Comenius, hogy az egymástól elszigetelt szavak — bár jelentős nyelvi szerepet töltenek be —, csak nagyobb egységebe s megfelelő rendbe szerkesztve (voces conjunctae ordineque debito dislocatae) alkalmasak a teljesebb közlésre, a beszédre (voces per se non absolvunt sermonem). Comenius a *szónál nagyobb nyelvi egységek szerkezetére* (vocum coniunctum structura) vonatkozólag is sok értékes ismeretet kívánt megtaníttatni. A *Janua*-hoz csatolt információjában (Classis Janualis informatio) arra hívja fel a pedagógus figyelmét, hogy a szavak, a szószerkezetek és a mondatok egybeszerkesztését illető szabályokat ne külön-külön említtesse, hanem a textus mondataiban figyeltesse meg a szavak nyelvtani szerepének, mondatbeli szerkesztési szabályának módját (in omnibus sententiis constructionis syntactice construendi ratio).

A kortárs nyelvtanok ún. *Syntaxis*-ához hasonlóan Comenius is a mondat szerkezetén belüli (constructio) kisebb egységeket is külön tárgyalja.

V. Comenius a mondat grammatikai megformálásról, a szavak mondatbeli szerepéről

1. Comenius a klasszikus hagyományt követi abban, hogy a legkisebb nyelvi elemtől, egységtől, a hangtól kiindulva jut el a mondatig, de csak részben abban is, ahogyan a mondatban funkcionáló szavakat tárgyalja. Comenius ui. „secundum significationem” tíz cso-

portba osztja a szavakat (voces dividuntur secundum significationem in classes decem: *nomina* (homo), *adnomina* (bonus), *pronomina* (ille), *verba* (vivit), *adverbia* (bene), *participium* (vivens), *praepositiones* (ante), *conjunctio* (atque), *interjectio* (phuy), *adjectio* (quid-nam?), s e felosztást részletesen is megokolja az *Annotationes super Grammaticam Novam Januaalem* hasábjain (vö. Ad. cap. V. 25.).

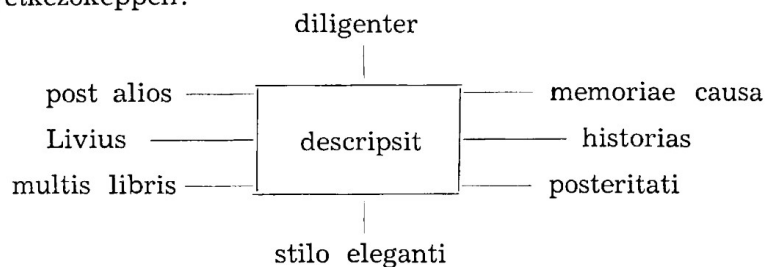
Comenius a *Janualis Grammatica* lapjain (Cap. IV. 18.) egy mondatban azt is bemutatja, hogyan társulnak (ad leges certas) mondatfá ezek a szavak.

A szavak (szófajok értelemben!) mondatbeli szerepüket tekintve Comenius szerint sem egyenlő értékűek: „*Nomina et Verba esse voces primarias, quia solae etiam sensum absolvere possunt.*” Comenius ezt a nyelvtani anyagrészt tekintve (in simili materia) bőven merít Vossiusból (vö. Appendice lib. VI. Gramm.).

Nyelvtanaiban részletesen tárgyalja azt is Comenius, hogy a szavak hogyan állnak össze nagyobb nyelvi egységbe. A szónál nagyobb egység a *Phrasis*, amelyről a *Janualis Grammatica* (XVI. 78.) lapjain ilyen meghatározást ad: „*Phrasis est Vocum nexus, aliquid alicui apponens.*” (pl. *puer ingeniosus*). A *Triertiumban* (Cap. II.) így módosul a meghatározás: „*Vocabula duo triave copulans*”, illetőleg: „*vox alteri voci congrue copulata facit Phrasim, ut: sol altus, figura rotunda, semper movetur etc.*” (Cap. IX.).

2. A *mondattal* (sententia) kapcsolatban is elsősorban nyelvpedagógiai célkitűzést is jól szolgáló ismereteket helyezett előtérbe, s elsősorban azt akarta bemutatni, hogyan szerkeszthetünk *helyes* mondatokat, illetőleg azt, *milyen a gondolatfolyamat útja egy-egy mondat megalkotásában*. Mondatmeghatározást is próbál adni, s az ún. grammatikai meghatározást követi akkor, amikor azt írja, hogy a *mondat szavak kapcsolata* (sententia est Vocum nexus) (Gramm. Jan. XVII. 81.).

A *Janualis Grammatica* Syntaxis részében (XLIX.) részletesen elemzi a mondatokat *szerkezete* szerint (simplex, composita, contracta és tartalmi szempontból (sententia affirmans, interrogans, negans stb.), de bemutatja a *mondaton belül* elemzés menetét is. Első lépésként azt állapítja meg, hogy „*centrum totius Sententiae est Verbum finitum, ad quod omnis referuntur.*” Comenius tehát az *ige* köré csoportosítja a mondatban szereplő más nyelvi egységeket (phrasis, voces). A mondat belső strukturáját igen szerencsésen szemlélteti, s a megfelelő szintaktikai viszonyokat térbeli elhelyezésükben is kiemeli a következőképpen:

Ugyanakkor Comenius a gondolatfolyamat útját is jelzi: az összetartozó nyelvi, illetőleg szerkezeti egységeket (pl. Livius descripsit, historias descripsit, diligenter descripsit stb.) külön is kiemeli. Ezzel is megmutatja, hogy a mondaton belül a szavak kapcsolatban vannak egymással, s a mondatbeli viszony kifejezésére meghatározott szerkezeteket alkotnak. Így Comenius a mondatelemzést egy-egy gondolat, vagy gondolatsor elemzésével kapcsolja össze. Így a mondat összetartozó részeiben a valóságos gondolattartalom megjelenési (nyelvi!) formái tudatosulnak, s világossá válik ezzel az is, hogy a valóságnak milyen elemei, tényei között van összefüggés (Vö. még: Bakos: Comenius tankönyvei: II. A Janua, Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 320. sz.).

4. *Vértes O. András* hívta fel a figyelmünket arra (Antik tanulmányok, 1954. 141.), hogy Comenius *elsőnek* kísérte meg a *mondathanglejtést* síkban is ábrázolni, s példamondatait úgy szedeti a nyomdással, hogy a dallam-vonalnak megfelelő magasságokban helyezkedjenek a szavak, illetőleg a szavak különböző magasságban való elhelyezkedéséből a dallam-vonal is kitessék. Pl.:

Quis	est?		Quis		me	cat?
	ad				vo	

Emellett az ábrázolás mellett szavakkal is leírja e két kérdőmondat hanglejtését: Sententia interrogativa... pronunciatur vero sic, ut eleventur tam principium quam finis stb. (Vö. Grammatica Janualis: Sententia Orthotonia, Bakos: Comenius és a nyelvi nevelés néhány kérdése. Az Egri Ped. Főiskola Füzetei, 83. sz.).

5. A nyelvi egységekkel kapcsolatban Comenius sok igen értékes és érdekes megjegyzést tett egyik — eléggé nem értékelt írásában is: az *Annotationes super Grammaticam Novam Janualem* címűben. Saját felfogásának és gyakorlatának védelme közben szemlét tart kora legjobb elméleti jellegű nyelvészeti munkái és iskolai nyelvtanai felett is, külön is jelezve, miben tér el a gyakorlatban követett elvektől, felosztásuktól stb. E szemlében említett művek valóban forrásul szolgáltak Comeniusnak a nyelvi egységekkel kapcsolatban vázolt ismeretek kialakításában is.

VI. Comenius a vulgáris nyelvek s a magyar nyelv nyelvtani rendszerbeli sajátosságairól

1. Comenius a nyelvi egységek alaktani vonatkozásairól (képzés, jelezés, ragozás) nyújtott anyagban — pl. már a *Methodus Linguarum Novissima* lapjain (Cap. IV. 13—22.) is a vulgáris nyelvekre jellemző sajátosságokat is érint, s így Comenius is hozzá járult néhány téglával az *összehasonlító nyelvtan* területén is meginduló munkálatokhoz. (Vö. pl. *Nomina sua varie variant. Alii Nomen a tergo varia terminatione flectunt, casusque vocant, ut Latini et Slavi: alii casuum loco articulos*

praefigentes, alii utroque modo, ut Graeci et Germani... habent autem casus alii plures, alii pauciores: Germani quattuor, Graeci quinque, Latini sex, Slavi septem, Hungari octo stb., stb.) .

Ismeretes, hogy a sárospataki *Vestibulum, Janua és Atrium* latin grammatikája oly sok magyar nyelvtani szerkezeti vonatkozást is tartalmaz. Igen gyakran mutat rá pl. Comenius a magyar és a latin nyelv eltérő szerkezetére is, s *ezáltal a latin grammatika oktatása közben bőven nyújt magyar nyelvtani ismereteket is*. Hogy mennyire megbecsüli a vulgáris nyelveket s nyelvtani rendszerüket, példa rá az is, hogy ismét csak a sárospataki *Januában és Atriumban a magyar értelmezések mellett a szláv nyelvek egy-egy grammatikai sajátosságaira is utal*: (Vö. „*Fuo, antiqui usurpabant pro Sum: ut Slavi Bygi, pro Sem nunc tantum praeterito utimur: Fui: Byl... Voltam*” (Lexicon Januale, 1652.). Ebből a szempontból értékes Comenius következő megjegyzése is: „*Ut si quis dupla negatione ubique pro affirmatione uti velit. Tametsi enim dicimus: Non nescio, Non ignoro: non tamen propterea dicendum, Non non novi, Non non vidi, etc. Slavis sane hoc procedit ubique neneznam (nenezim), nenezidim...*” (Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium: Cap. V. I. 3.)

2. Comenius több vulgáris nyelv jó ismerete alapján (a „*linguis nobis praenotis*” között említi a cseh, a lengyel és a német nyelvet, de utal nyelvi példái között a finn, a magyar, az olasz, a francia, a spanyol nyelv egy-egy jellemző sajátosságára is), azt is jól látta, hogy „*omnis lingua habet idiotismus suos: „Hungarismos, Slavonismos, Germanismos (Scholae Pansoficae Delineatio), Polonismos, Italismos (Grammatica Atrialis: XII. C.), et dialectas suas.*” Elméleti munkájában (Methodus Linguarum Novissima) és nyelvkönyveiben (Janua, Vestibulum, Atrium, Orbis) erre vonatkozólag is bő példaanyagot szolgáltat: 1. „*Latinus dicit animam agere pro mori*”, ezt nem mondhatja hasonló szerkezettel a német. A „*die Seele thun*” nyelvi forma helytelen, s helyes kifejezés: „*in den letzten Zügen sein*” (Meth. C. V.) vagy: „*In sententia idiotismus est: cum integer sensus sic enuntiatur, quomodo in alia Lingua non potest ut hoc Latinum: Memini me vidisse, vel, videre... Ich gedencke, das ichs gesehen habe. Pamatugi ze sem widel. Hng: Emlekeztem reá, hogy lattam...*” (Grammatica Atrialis: Cap. III. IV.) (A „*vinum Hungaria* kifejezést is az „*e Hungária*” nyelvi forma helyett *idiotismus*nak jelzi. (Vö. Adnominum Idiotismi: Atrium)

3. Arról már részletesen szóltunk, hogy az egyes vulgáris nyelvek jellegzetes *artikulációs-bázisáról* is többször ejtett szót Comenius. A *nyelvek sajátos hangzásával* kapcsolatban is volt mondanivalója.

Comenius a magyar nyelv artikulációs bázisának jellemzésére is kitér. Azt is észreveszi és konstatálja, hogy a latin nyelvnek az egyes népek ejtésében, éppen az egyes vulgáris nyelvek artikulációs bázisának hatására sok jellegzetes kiejtési sajátossága is kialakult. Ilyen összefüggésben mutat rá a magyarországi latin ejtésnek egyik legjellemzőbb jellegzetességére, az *s-ezésre* (Vö. *sors, voks, juss* stb.) „*S (= sz!) quomodo sonat?... pessime Hungari, ubique simplex s tanquam sch, contra omnium Gentium consuetudinem. Ita enim s la-*

tinum proferendum est, ut Hungaricum sz!” (Grammatica Janualis: Cap. II. 21. Patak, 1652.)

Comenius e fontos megfigyelésére, illetőleg megjegyzésére már Szilágyi János is figyelmeztetett (Tudományos Gyűjtemény, 1835. IV. 70.): „... bizonyos dolog, hogy a Magyarok hajdan úgy olvasták a latin írásokat, hogy a sziszegő sz hang helyett mindenkor süvöltő s hangot mondtak . . ., bizonyítja ezt a Grammatica Janualis, melly könyvet én tsak tsonkán, tzimlevél nélkül láttam . . . úgy gondolom azonban, hogy ezen könyvnek szerzője Comenius Amos János . . . a’ki írta a *Janua Linguarum reserata* tzimű könyvet is. Ezen *Grammatica Janualis*, a’ latin olvasásról a’ többek közt így tanít: „S male profertur ante c, p, t, ut graecum σχϰ, ut schopus (item schocopus) . . . Pessime autem Hungari ubique simplex s tanquam sch proferunt . . .” Szilágyi azt is megjegyzi, hogy a Comenius szövegében jelzett „görög” σχ és a németes sch alatt a magyar süvöltő s hang értetik.”

A magyar hangtani ismeretek fejlődéstörténetében is jelentős Szilágyi e megjegyzéséről, illetőleg észrevételéről a magyar nyelvészeti szakirodalom is megfélekedezett, s így érthető, hogy Bárczy Géza sem tudott arról, hogy Comeniusnak a magyarországi s-ező latin kiejtéséről vallott nézeteit egy magyar fonetikus már ismertette. Mégis értékes Bárczy közleménye (Magyar Nyelv 55: 517—518), mert újra felhívta a figyelmet arra is, hogy Comenius írásai valóban sok értékes nyelvészeti vonatkozást is tartalmaznak. Bárczy különben e cikkében méltán sajnálkozik, hogy Comenius nem szólt arról, hogyan módosult a magyarországi beszélt latinságban az intervokális helyzetben lévő s ejtése.

Comenius a hangsúly kérdéseiről is szólva (Vö. Annotationes super Grammaticam Novam Januaalem) finom megfigyelést rögzít a magyar nyelv hangsúlyviszonyairól, a helyes magyar hangsúlyozásról is: „Hungari quia ubi accentum vident in radice, eundem retinent in derivatis et compositis . . .” (Vö. vér, vérben, véresen, vérmérgezés B. J.) Azt is megjegyzi, hogy éppen ez a magyar hangsúlysjátosság az oka annak, hogy a magyar diákok gyakran vétenek a latin nyelv helyes hangsúlyozása ellen („pronuntiationem Latinam depravent . . .”)

4. A magyar és a latin nyelv összehasonlításában különösen sok szerkezetbeli, alaktani különbségre mutat rá Comenius.

Különösen kiemelte a magyar nyelvnek *jellegetesen toldalékoló* nyelv voltát. „Voces quibusdam sunt monosyllabae omnes, ut Chinesibus: aliis radices saltem, ut Germanis. Aliis sunt longiores, ad octo syllabas usque et novem, imo Hungaris esse voces 14 etiam syllabarum . . .” „nec voces aut monstrose prolixas, ut Hungarica . . .” stb., stb.

A magyar nyelv alaki vonatkozásaival kapcsolatban is sok értékes megjegyzés olvasható Comenius tankönyveinek grammatikai részében. A magyar szavak alaki változásaival kapcsolatos észrevételeit a latin nyelv megfelelő alakjaihoz fűzi. Az igék ragozása példatárában magyar igealakokat is felsorol, mondván: „singulis terminationibus Latinis Vernacula semper adiungi curando”: *ar-are: szantani, ara-tu:*

Szants (sic!) te: arate vos: Ti szancsatok (sic!); aro ego: Szantok en, aras tu: Te szantasz etc. (De vestibulari Praxi ad Praeceptorem).

A pataki Janualis grammatika 5. fejezetében az igék ragozását tárgyalja, s több magyar nyelvtani rendszerbeli sajátásra is utal. Így említi meg, hogy a magyar főnévi igenév képzője a *ni*: „Hungaricus infinitivus semper exit in *-ni*” (Vö. Szenczi Molnár: *observatio de formatione infiniti...*).

A latin nyelv esetragozásával, esettanával kapcsolatban is több magyar nyelvi sajátásra utal. A latin nyelv *hat* esetével (*casus*) szemben Comenius szerint a magyarban nyolc eset van: „Habent autem casus alii plures, alii pauciores... Germani quattuor, Graeci quinque, Latini sex, Slavi septem, Hungari octo...” (Meth. IV. C. és Gramm. Janualis).

Comenius Szenczi Molnár nyelvtana alapján ítélkezett. Szenczi Molnár ui. a hat eset mellé vette hetediknek a *mutativust* (*fávé, borrá, vízzé, stb.*), s jegyzetben nyolcadiknak az *adverbialist*, az *assimilativust* (magyarul, deákul stb.) (Vö. Szenczi Molnár: *Grammatica: X. De Casu: „Mutativus casus Ungarorum proprius est... habent praeterea Ungari casum Adverbialem vel Assimilativum...)*

Comenius, mint Szenczi Molnár is a magyar nyelvet, a magyar nyelv nyelvtani rendszerét még a latin nyelv grammatikai rendszeréhez méri, s Comenius is a *hatesetes* latin névszóragozási rendszerben, illetőleg rendszerhez idomítva mutatja be a magyar névszóragozást is: „Nomen per diversas terminationes flectitur, ut

Domin—us,—e,—i,—e etc

Ur... úré, úrnak... etc.

(Vö. a teljes anyagra: Bakos: Comenius és a magyar nyelv: 191—192.)

5. A latin melléknevek (De adnomine, Vestibulum: C. III.) tárgyalása alkalmával Comenius azt is megjegyzi: „*Est autem omne Adnomen trium generum: ut bonus, bona, bonum...*” majd azt a magyar nyelvtani rendszerbeli sajátást emeli ki: „*Hungarice genus in Adnomine non dignoscitur: Dicimus enim perpetuo: jo, jo, jo.*” Comenius azt is kifejti, hogy a latinban a melléknév, a jelző megegyezik a jelzett szavával, nemben, számban és esetben, s a latin melléknevek vagy három, vagy kettő, illetőleg egy végződésűek: „*Adnomen apud Latinos est vel trium terminationum: ut Bonus, a, um vel duarum terminationum, ut Brevis, breve, vel unius terminationis...*” Ezután azt jegyzi meg, hogy „*apud Hungaros semperest unius terminationis...*” (Vestibulum: Gramm. Cap. III.).

Akkor is magyar nyelvtani ismeretekre tanította Comenius a magyar tanulókat, amikor az *acutum ingenium* jelzős kifejezés ilyen szórendjével kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy a magyar nyelvben a jelző legtöbbször megelőzi a jelzett szót: „*Hungaris et Germanis adjectiva nonnisi praecedunt.*” (Grammatica Atrialis). A *homo petulans* szintagmatikus kapcsolat szórendje helyett használt *petulans homo* szórendi formát a *hungarizmusok* között is elszámolja (Grammatica Atrialis, Cap. IV.).

A birtokos jelzős szerkezetekkel kapcsolatos tudnivalók között nemcsak azt jegyzi meg, hogy a latinban „*additur Nomini nomen ejus, cujus res est, in Genitivo, ut Magister Artium, civitas Hungariae . . .*” hanem utal arra is, hogy „*Hungari Genitivi loco usitatus ponitur dativus . . .*” (Vestibulum. Gram. Cap. XI.).

Arra is utal, hogy a *hominis ingenium* (az ember értelme) nyelvi formában a magyar nyelv szellemének megfelelő hungarizmust kell látnunk. A magyar nyelvben ui. a genitivus, a birtokos jelző, a birtokost jelölő szó megelőzi a birtokot kifejező szót, a birtokszót: „*Hungaris Genitivus semper praecedit: nominativus sine auriu laesione non potest*” (Grammatica Atrialis, Cap. IV.), azaz nem fordíthatjuk meg a szórendet, mert helytelen lesz a magyarban ez a nyelvi kifejezés: *értelme ember stb., stb.*

A *civitas pulchra* szintagmatikus kapcsolat tagjain létrejött nemben, számban és esetben való egyeztetésre is rámutat, s külön is felhívja a magyar tanulók figyelmét arra, hogy ez az *egyeztetés nincs meg a magyarban*: „*Sed NB Hungaricus sermo Regulam hanc (Sc. adstruitur Nomini adnomen simili numero, genere et casu) non observat: quia Nominum et adnominum generibus non variatur.*” (Vestibulum: Cap. XI. 125.) Pataki munkatársai és saját magyar nyelvi tapasztalatai mellett részben Szcenzi Molnár nyelvtana is forrásul szolgált e jelenségek leírásához is. (Vö. Szcenzi Gramm. Lib. I. lap. VIII.)

VII. Comenius a nyelvtani nem problémájáról

1. Igen értékes megjegyzést olvashatunk Comeniusnál éppen magyar évei tapasztalatainak és magyar munkatársainak jóvoltából a *nyelvtani nem problémájával kapcsolatban is*. Comenius ui. utal arra, hogy a magyar nyelv egyik sajátos vonása: *nincs meg benne a genus kategóriája, és nincs a magyarban nyelvtani nem szerinti egyeztetés sem*. Ebben a tekintetben tehát Comenius és magyar munkatársai *teljesen függetlenítik magukat a latin grammatikától*. Egyértelműen mondja ki Comenius grammatikája a tételt: „*Hungarica Lingua caret genere neutro: imo neque masculinum et femininum, nisi re distinguit.*” (Vestibulum: Rudimenta Grammaticae: De nomine, Cap. II.) *Varia Comeniana Hungarica I.* című közleményünkben („Az Egri Ped. Főisk. Évkönyve. VII. k. 306—307.) arról is szoltunk, hogy Comenius e kérdéssel kapcsolatban a Panglottiában is elmondja véleményét.

A *Panglottia* hasábjain Comenius ui. az új, mesterségesen megalkotandó egyetemes nyelvről („*lingua universalis perfecta*”) értekezik. Hogy ez az új nyelv minél tökéletesebb legyen, magában kell foglalnia az ismert nemzeti nyelvek legjellemzőbb nyelvi sajátosságait, értékeit, vagy éppen „hibáit”, nehézségeit tükröző nyelvi formáit, elemeit. Így mutat rá Comenius itt is a *magyar nyelv egy-egy nagyon jellemző sajátosságára, az új mesterséges nyelv szempontjából kerülendő „hibájára”, vagy éppen követendő előnyeire, értékeire*. Szerinte pl. nehézkessé

tenné az új nyelvet az is, ha sok esettel (casus) rendelkezne, mert „*multitudo casuum in declinationibus Nominum difficultatem parit*”. (Panglotta, Cap. VIII. 7.) Ebben a gondolatmenetben emlékezik meg a magyar nyelvről is, mondván, hogy a magyar nyelvben sok az eset, s Molnár Albertre hivatkozva („*etiam teste Alberti Molnár*”) a latin nyelv hat esetével szembeállítja a magyar nyelv nyolc esetét: „*habent casus... Hungari octo...*”

2. Legértékesebb és legjellemzőbb megjegyzéseit Comenius ebben a munkájában is a *nyelvtani nem* problémájával kapcsolatban veti fel. A Panglotta egyik fejezetében (Cap. VIII. 3.) arról szól, hogy az új egyetemes nyelvnek legjellemzőbb értéke, hogy könnyen tanulható (*lingua facilis*), nincsenek benne kivételek, felesleges szabályok, nyelvtani szerkezetbeli szabálytalanságok, „*nehézségek*” stb. A *difficultas* nem jellemzője ennek a nyelvnek.

Comenius szerint a *nyelvtani nem* is olyan kategória, „nyelvtani eszköz”, amely inkább a „*difficultas*”-t, mint a „*facilitas*”-t eredményezi egy-egy nyelv funkciójának betöltésében: „*Nominum genera multum facessunt negotii apud Graecos, Latinos, Germanos, Bohemos etc...*” Az új mesterséges nyelvből tehát ki kell iktatni ezt a kategóriát. A kiküszöbölésre két módot ajánl Comenius: a) Az új mesterséges nyelvet azzal is könnyebbé tesszük, ha csak két *nem funkcionál* benne a három (*hím, nő* és *semleges*) *nem* helyett: a természetes nemre utaló *hím* és *nőnem*, illetőleg vegyük követendő példának az *angol nyelvet*, „*apud quos res, sexum habentes tantum masculina et feminina sunt, caetera omnia (sexu carentina) neutris...*” b) Kacsoljuk ki teljesen a mesterséges új nyelvből a *nyelvtani nem* kategóriáját, mint arra a *magyar nyelv* nyújt jó példát: „*Aut penitus tollendo, exemplo Hungarorum, qui prorsus nulla nominum genera habent.*” (Panglotta, Cap. VIII. 3.)

Comeniust is az a megfontolás vezeti e tétel kimondásában, amire filológus elődei is rámutattak, hogy a *nyelvtani nem* kategóriája *nehézkés, bonyolult, tartalom nélküli, „a kifejezőmód egyszerűségét hátráltató nyűg”*. (Vö. Fodor: A *nyelvtani nem* kialakulása. NyK. 60:341) Comenius abban a tényben is, hogy az egyes nyelvekben a mellékneveknek is három *nemük* van, a nyelv kifejezőerejének, *facilitásának* akadályozóját látta: „*In adnominibus difficilis est plerisque in Linguis motio per trina genera...*” A magyar nyelvnek azt a *sajátságát* pedig, hogy benne a melléknevek mindig *egyalakúak*, („*semper unius terminationis*”), s hogy a magyar nyelv *nem ismeri* a *nyelvtani nem* szerinti *egyeztetést* sem, nagyon *logikusnak* és az új mesterséges nyelv szempontjából *követendőnek* ítéli: „*Hungari mirabilis adhuc habent Compendium. Dum enim nomina carent Generibus, carent et Adnomina, unaque simplici terminatione, non solum omni Nominum opponuntur, sed et omni casui, omni personae, numero, ac si Latine diceret Bon-Vir, bon faemina, bon animal, bon viri, bon viro, bon virum, bon viros. Quod cum sit valde compendiosum, imitandum...*” (Panglotta, Cap. VIII. 3—7.)

Comenius tehát a *grammatikai genus* hiányában *nem elmarasztalja* a magyar nyelvet, hanem éppen *követendő példának* állítja az

új mesterséges nyelv megalkotói elé. Mint érdekességet említhetem, hogy Comeniusnak ebben méltó utódja lett *Budenz József*, aki egy rövidebb cikkeskéjében (vö. NyK. 16:322—324.) arra mutatott rá, hogy a magyar nyelv agenerikus volta éppen nem nyelvünk tökéletlenségének és gyarlóságának” (Vö. Oswald: *Das grammatische Geschlecht und seine sprachliche Bedeutung*, 1866.) az oka, illetőleg mutatója, hanem olyan állapot, ami felé fejlődnek az újabb nyelvek is, például az angol is. *Budenz* a védelem álláspontját fogalmazta ezzel meg. Comeniusnál a magyar nyelv agenerikus voltának dicsérete abban leli magyarázatát, hogy ő olyan világnyelvet kívánt teremteni, aminek legjellemzőbb tulajdonsága a facilitas, az „üres” nyelvtani formák, kategóriák elvetése, a hasznosság elvének következetes szolgálata.

Comenius a nyelvtani nem problémájával kapcsolatban érdekes megjegyzést tett a magyar *határozott névelő*: „az articulus” funkciójáról is. A *Panglottia* kéziratának 54. oldalán ui. ez olvasható: „*Hungari... nulla nominum genera habent: articulum tantum (az), qui nomina distiguit ab aliis Orationis partibus...*” Ennek a megjegyzésnek tudománytörténeti jelentősége van. Comenius e megjegyzéséből az is kitűnik, hogy Molnár nyelvtana mellett jól ismerte *Komáromi Csipkés György* munkáját (*Hungaria illustrata*, 1655), s annak a magyar az névelő szerepéről írt fejezetét (*De characteribus nominis scilicet particula az.*) is. *Komáromi Csipkés* különben megemlékezik Comeniusról is műve ajánló soraiban, utalva a *Janua* egyik fejezetére (C. LXXXIX. 877), illetőleg idézve belőle egy mondatot is.

VIII. Comenius a nyelvek rokonságáról, Comenius és a magyar nyelvhasználat

1. Comenius a *Methodus Linguarum Novissima* lapjain (Cap. III. 25.) a *nyelvek rokonságáról* (De cognatione Linguarum) is értekezik. Azt állítja, hogy „*Quatuor sunt nunc cardinales Europae linguae: graeca, latina, germanica et slavica, sub quas caeterae possunt reduci*”. Kapcsolatba hozza egymással a görög, a latin, a germán és a szláv nyelveket (görög, latin, olasz, spanyol, francia, dán, svéd, angol, cseh, lengyel, orosz, bolgár stb.), majd azt állapítja meg, hogy: „*Hungarica ad nullam harum refertur, quia in Europa hospes est, cum Asianis, unde venit cognationem retinens*”.

2. Comenius ezzel a felfogásával valójában újra emlegeti azoknak a nézetét, akik előtte már hirdették a magyar népnek és nyelvének „keleti”, „ázsiai”, „szkitai”, „hun” eredetét. Comenius által is forgatott, s 1573-ban kiadott *Thesaurus Linguae Latinae* lapjain is az olvasható, hogy a magyarok: *hunok*, s a magyar nép „*gens Scythica et ferocissima...*” Comenius Patakon nem véletlenül szólítja így meg a magyarokat: (Vö. De cultura ingeniorum Oratio) „*Mei Hunni...* „*Kedves Hunjaim*”, s nem véletlenül emlegeti velünk kapcsolatban a „*scythia vadság*” a „*scythia foltok*” kifejezéseket. Már a XV. században volt olyan vélemény (Vö. SYLVIUS PICCOLOMINI: *Cosmographia*,

1458), hogy a magyarok rokonai az Ázsiában élő szkitháknak, illetőleg a „jugoroknak”, s nyelvük is egyező. A magyar—jugor nyelvrokonság tényét emlegeti *Miechow* Mátyás is (Tractatus de duabus Sarmatiis, 1518), s a magyar nyelvet a *jugriai népek nyelvével rokonítja*, s azt is megjegyzi, hogy „addiderunt nostri hungari aliqua vocabula ex Slavonico idiomate: earum rerum, quae in Scythia et Juhra non reperuntur”. *Herberstein* is értékes adatokat sorakoztat fel a magyarok nyelvére és származására vonatkozólag is. Ő is emlegeti *Jugriát* (Juharia), „ex qua olim Hungari progressi Pannoniam occuparunt”. *Jugria* lakói nyelvének a magyar nyelvvel való rokonságára is utal egyik mondatában: „Aiunt Juharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti”, bár azt is megjegyzi, hogy „quod an verum sit, nescio, nam etsi diligenter inquisierim neminem tamen eius regionis hominem habere potui, quo cum famulus meus, linguae Hungariae peritus colloqui potuissem...” (Rerum Moscoviticarum... 1549.).

Comenius kezébe kerülhetett *Oderbornius* (Oderborn) rigai predikátor könyve is (Joannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita, 1585), amelyben ismét csak a magyar — jugor nyelvrokonságról olvashatott: „Jugrij quidem in hodiernum diem idem cum Vngaris idioma Vsurpant” (Vö. Simonyi Zsigmond: Comenius és a magyar nyelvhasználat, Elet, 1892. 189.).

3. Comenius — amint láttuk — gyakran vetett össze nyelveket, s mutatott rá az egyes nyelvekben található közös, vagy eltérő rendszerbeli, alaki, stb. sajátosságokra is. Feltűnő, de semmiképpen nem véletlen, hogy Comenius a magyar nyelvnek egy jellemző nyelvtani, rendszerbeli sajátosságát éppen a *finnnyelvben is megtalálható sajátossággal veti egybe*. Amikor a vestibularis grammatika lapjain a latin praepositiókról szól (Cap. VII.), megemlíti, hogy „His respondentes Voculas Hungari non praeponunt, sed postponunt. Illis ergo verius dicenda essent postpositiones”. Különben ugyanezt állítja *Sylvester* is nyelvtanában (Grammatica Hungaro—Latina, 1539): Illudque non est omitendum, quod praepositiones in nostro sermone non semper praeponuntur... sed nonnunquam postponuntur...” Az a meggyőződésünk, hogy Comenius, illetőleg pataki munkatársai *Sylvester* János nyelvtanát is forgathatták s *Szenczi Molnár* grammatikája mellett *Sylvester* műve is forrásul szolgálhatott a magyar nyelvtani rendszer egy-egy jellemző sajátosságának regisztrálásánál.

4. Comenius fentebb idézett megjegyzéséhez hasonló megnyilatkozás látott napvilágot már a *Methodus Linguarum Novissima*-hoz csatolt *Janualis* nyelvtan XII. részében (Vö. ODO I. 2. r. 313.). Itt azonban egy olyan momentumról is számot kell adnunk, ami igen figyelemre méltó, mert Comenius a *magyar nyelvet a finn nyelvvel veti össze, utalván a két nyelv egy közös sajátosságára*: „Sunt sane Linguae, quae voculas ejusmodi non praeponunt, sed postponunt, ut Hungarica et Finnica”. Igaz, sehol nem mondja ki egyértelműen, hogy a magyar és a finn nyelv rokonnyelvek, de éppen a két nyelv egy közös sajátosságának kiemelésével is lökést adott, illetve adhatott azoknak a XVII. századi íróknak, tudósoknak, akik „felderítő tapogatózásokat” végeztek a finn-

ugorság felé is nyelvünk rokoni kapcsolatainak keresésében. Comenius különben mindkét nyelvet ismerte, sokat olvasott róluk. Svédországi útján és tartózkodása alatt (Norköping, Stockholm, egyik levele 1642-ben Finspanguban kelt! stb.) a finn nyelvvel kapcsolatban elmélyültebb ismereteket is szerezhetett. Helyesen utalt tehát *Vértés O. András* is arra (Vö. Nyelvtud. Közl. 1952. 290), hogy Comenius a finn nyelvre vonatkozó ismereteit irodalmi forrásaiból is szerezhetette, pl. *Bureus* nagyon elterjedt könyvéből (Regni Sueciae . . . descriptio, 1631). *Bureus* idézett könyvében többek között a finn nyelv jellemző sajátosságairól is szól, s különösen ez a mondata érdekes most számunkra: „*Tertia eius proprietates est, quod voculae quae in aliis linguis a praeposendo praepositiones vocantur, in Finnica lingua semper postponunt*”. A különféle nyelvek sajátosságait tervszerűen vizsgáló Comenius a *Methodus* írása közben feltétlen érdeklődéssel olvasta azokat a műveket is, amelyek a finn nyelv, illetve nyelvek nyelvtani rendszeréről adtak ismertetést (pl. *Aeschillus Petraeus*: „*Linguae finnicae brevis institutio*”). A *Methodus* hasábjain is arról tesz bizonyosságot, hogy ismeri a finn-ugor nyelveket. Az európai nyelvek között emlegeti a finn, a lapp, a liv, az észti stb. nyelveket is. (Vö. Cap. XXV. 14). A *linguarum varietas-t*, a nyelvek különbözőségét, változatosságát bemutató szókészletű példái között finn szót is szerepeltet (Vö. Meth. C. III. 3.): *caput — Koppff — head — Glowa — foe — pää(s)* stb.)

5. A magyar és finn nyelv egy, az előbb idézett sajátosságának regisztrálásá túl Comenius nem beszél a magyar és finn nyelv rokonságáról. A XVII. században már mind erősebben tért hódít a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való rokonítása is (Vö. *Tröstler, Fogel, Stierhielm* stb.). Ehhez a rokonítási úttörő munkához Comenius legfeljebb ösztönzést adhatott a már előbb említett párhuzamos sajátosság megmutatásával is. Valószínűleg *Leibniz* nyomán (Vö. *Brevis designatio meditationum de originibus gentium*, 1668) terjedt el ugyanis az a nézet, hogy *Comenius állította először a magyar nyelvnek a finn nyelvekkel való rokonságát. Leibniz* ti. ezeket írja erre vonatkozólag: „*Porro nulla linguarum Europaearum Hungariae aequae ac Finnicae accedit, quod Comenius, quantum sciam, primus notavit. — Hungaricam autem linguam in multis Finnicae consentire iam Comenius in didacticis notavit . . .*”

Leibniz állításait ismétli *J. G. Eckhart* (*Commentarii de Rebus Franciae Orientalis*, 1729): „*Hungaros vero dialecto uti, quae cum una lingua Finnica convenit, Comenius primum observavit*”. *Eckhart* szerint *Fogel Márton* hamburgi orvos és polihisztor is Comenius nyomán foglalkozott a finn—magyar rokonsággal: „*Martinus Fogelinus Philosophus et Medicus olim Hamburgensis inde occasionem sumit: plurima vocabula Finnica et Hungarica conferendi . . .*”

Sajnovics János is (*Demonstratio . . . 1770*) *Eckhart* nyomán hirdeti, hogy Comenius volt a magyar—finn nyelvrokonság első észrevetője: „*Eccardus ait: Hungaros dialecto uti quae cum una Finnica convenit, Comenius primum observavit*.” Az 1790-es években újra melegítik ezt a felfogást: *J. Hager* (*Neue Beweise der Verwandtschaft*

der Hungarn mit den Lappländern, Wien, 1793): „... so ist schon Comenius im vorigen Jahrhunderte auf diese Entdeckung gerathen...” Beregszászy Pál (Ueber die Aehnlichkeit der Ungarischen Sprache mit den morgenlaendischen, 1796): „Schon Comenius, Rudbeck... entdeckten die Lapplaendisch—Fennisch—Ungarische Verwandschaft...”, Décsy Antal (Az Magyar Oroszokrul való igen rövid Elmélkedés, Kasán, 1797): „... sok nyelvben (lapp, finn) lehet találni oly szót, melly az Hunnusk nyelvvel megegyez, valamiben, ezt próbálták: Comenius, Fogelius, Stilting, és Sajnovits...”).

Eddigi adataink alapján tehát Comeniust nem tekinthetjük a finn—magyar nyelvrokonság első tudatos hirdetőjének, de azt megállapíthatjuk — Vértés is utalt már rá —, hogy a finn és magyar nyelv együtt emlegetésével ösztönzést adhatott e két nyelv mélyebb egybevetését célzó próbálkozásokhoz.

IX. Comenius a mesterséges nyelv, a világnyelv (univerziális nyelv) problematikájáról

1. Comenius nagyon jól ismerte azokat a próbálkozásokat is, amelyek az ún. „világírás” (pasigraphia) megteremtését célozták. A *Panglottia* hasábjain nem véletlenül utal Comenius az angol George *Dalgarno* művére is (*Ars Signorum, vulgo Character universalis et Lingua philosophica*, 1661), aki olyan egyetemes és nyelvektől független, s minden tárgyra és fogalomra külön írásjegyeket kívánt teremteni, amit így mindenki el tud olvasni! *Dalgarno* mellett az ugyancsak angol John *Wilkins* (*An essay towards a real character and a philosophical language*) is olyan írást kívánt konstruálni, amelyben a jegyek „real characterek”, azaz a tárgyakat jelölik, s nem pedig a hangokat. Comenius e két próbálkozó konstrukciójához hasonlóan vázolta az új, egyetemes világnyelv megteremtésével kapcsolatos elgondolásait is. Ugyanis mindhárman egyforma célkitűzéssel és elméleti érdeklődéssel munkálkodtak egy új, egységes, egyetemes világnyelv megteremtésén, hogy megszűnjék a nyelvek sokféleségéből is adódó különbség az emberek, a népek, a nemzetek között.

2. *Dalgarno* és *Wilkins* gondolatai élnek Comeniusban akkor, amikor a *Panglottia*ban arról is tárgyal, hogy az eddig ismert nyelvekben „terminationes sunt per se nihil significantes”, s ezt a tényt nem tartja helyesnek, ezért szerinte az új nyelv megkonstruálásában a legfontosabb alapelv az legyen, hogy mesterséges konstrukció útján teljesen racionális nyelv teremtődjék: „Lingua nova tota rationalis sit, qui nullum sonum nihil significantem habebit, non syllabam unam, non litteram...” Az új, egységes, egyetemes nyelvben tehát csak „mere significativae Voculae sint”. Ebben a gondolatmenetben különösen találkozik Comenius John *Wilkins* ismeretes elméletével, tétéleivel. *Wilkins* ugyanis az új, mesterséges nyelv megalkotásában valóban olyan reális nyelvet kívánt megteremteni, amellyel szemben elsőrendű követelmény, hogy a szavak hangalakja a legszorosabb kapcsolatban legyen a jelentésükkel,

illetőleg, hogy a dolgokat megnevező hangsorok hangjai és betűjegyei is függjenek a dolgok, a tárgyak természetétől.

3. Comenius is az új, egységes nyelv megkonstruálásában, az új fogalmi rendszer és új nyelvformák megteremtésében merész konstrukciókkal kíván megfelelő eszközöket teremteni, pl. a szófaji kategóriák váltására, a többes szám stb. jelölésére is. Így ami szerinte „unicum, solitarium”, legyen az bár dolog, személy, cselekvés stb., „exprimatur vocula vocalem simplicem habente”, ami több, ami sok, azt ugyanannak a hangnak a kettőztetésével kell kifejezni, vagy azzal, hogy időtartamot változtat a hangsor. Ha pl. a *Ben* szócska fiút jelent, valakinek a fiát (filius), akkor a *Bén* azt jelenti, hogy fiúk, valakinek a fiai. Ha az *a* azt jelenti, hogy én, akkor e betűjegy kettőztett formája, az *aa*, azt jelentse, hogy mi.

4. Comenius az új, egyetemes nyelv ábécéje számára olyan betűjegyeket kíván konstruálni, amelyekben a „*character visibilis respondeat qualitate sono audibili*, ut tenuis sonus tenui linea, crassus crassa, longus longa . . . sic littera r, quae *lingua tremula* enuntiatur, *tremulo aliquo caractere* exprimitur, ut § ” (Panglottia). Ebben a kívánalomban az is benne rejlik, hogy a hangok jelei, a betűjegyek már formájukban is úgy ábrázolják az egyes hangokat, hogy magából az írásjegyből az illető hang természetét, képzési mechanizmusát, sajátosságait is kiolvashassuk. Az artikulációs mozzanatokat is ábrázolni kívánó speciális írás megteremtésének gondolata tehát Comeniust is foglalkoztatta. Így a tudományos transzkripció azon követelményének, hogy a hangok és a megfelelő betűjelek egyértelműen feleljenek meg egymásnak, már a XVII. században többen hangot adtak. Valójában *Helmont* (akinek munkásságáról Comenius is tudott) erről az alapról konstruálta azt az elméletét, hogy a héber betű formái, alakjai pontosan megfelelnek az illető hang jellemző nyelvéllásának, s ezt néhány táblán rajzokkal is bizonyítani kívánta. (Vö. még. Bakos: *Varia Comeniana Hungarica I. Az Egri Ped. Főisk. Füzetei*, 218. sz. — Škoda: *Komenského názory na univerzální jazyk, Cizy Jazyky*, 1958. 97—108., J. A. Komensky: *Nejnovejší Metoda Jazyku, Vybrané spisy*, III. Praha, 1964. *Pedagogika* (Praha) 1965. 4. sz. 508—511.).

X. Comenius nyelvművelési elvei a gondolkodás, a nyelv és a tevékenység (cselekvés) hármasságának koncepciójában

1. Comenius utalt arra is — elsősorban a *Triertium* hasábjain olvasható ismeretelméleti fejtegetéseiben a nyelv, a gondolkodás és a tevékenység egységéről, — hogy a nyelv a gondolatoknak anyagi, nyelvi burokba öltöztetője, azaz *minden gondolat nyelvi formában jelenik meg*, s hogy a gondolkodás és a nyelv egymást kölcsönösen fejlesztik. Éppen ezekből a fontos tételekből vonta le a *nyelvművelés számára* is a legfontosabb *elméleti és gyakorlati követelményeket*: a nyelv fejlesztése, gazdagítása egyúttal a gondolkodás fejlesztését is jelenti, mert a *pontosabb, szabatosabb, gazdagabb és árnyaltabb* nyelvi

formákra, kifejezésekre való oktatás, nevelés egyuttal a gondolati formák gazdagságára, árnyaltságára való nevelést is jelenti: „Cum lingua mens quoque erudiat” „Lingua, mens simul formanda sunt” (Meth. Lingu. Nov. Cap. XIII. 10., XVIII. 16.).

A *Prodromus Pansophiae* (Conatum Comenianorum Praeludia.) (1634—1636) hasábjain is éppen a nyelv és a gondolkodás együtt fejlődésének jegyében azt kívánja, hogy az iskolai logika (*dialectica*) és retorika oktatása legyen egészen életszerű, hasznos, mivel értelmünkre és beszédünkre (*nyelvünkre*) minden pillanatban szükségünk van, ezek tartják ui. össze az emberi dolgokat. „Studium Logicum et Rhetoricum proprius ad vitae negotia debet accedere, cum rationis et orationis (quibus duobus vinculis res humanae continentur) expositionem profiteantur”. (Pansophiae Praeludium: 14, ODO. I. 410—411.)

2. A nyelv művelése, s benne a *szókincs bővítése* sem lehet öncélú feladat: az a nyelvi forma, írás és beszéd, amely csak szavakban gazdag, célját téveszti. Comenius arra is utalt (Vö.: *Prodromus Pansophiae* III. 30.), hogy az emberi műveltség, bölcsesség kiterjedését az egyénekben és közösségekben egyaránt akadályozza a csak szavakban tobzódó közlés, beszéd is. Ha sok a szó, sok a nyelvi cicoma, elvész a lényeg, a reális tárgyi ismeret, az igazság. Az érthetetlen, a homályos nyelvi képletek a tudás, az ismeret bizonytalanságáról, ürességéről is árulkodnak.

Comenius a *Triertium* hasábjain a *nyelvtant* („grammatica est ars bene loquendi”) a *logikát* („logica est ars bene cogitandi”) és a *pragmatikát* („pragmatica est ars bene operandi”) együtt tárgyalja. A *hasznos nyelvművelés ui. a nyelvet nem önmagáért kívánja fejleszteni, hanem azért, hogy gondolataink kifejezésének minél finomabb, minél pontosabb eszköze legyen.* Ezért foglalkozik a jó nyelvművelő — maga Comenius is — olyan behatóan a szavakkal, a szavak helyes, vagy helytelen használatával etimológiai és jelentéstani vonatkozásaiban egyaránt. Különösen érdekelte a szavak jelentésváltozása. A szó-jelentés pontos ismerete alapja annak is, hogy közlésünk árnyalt, pontos és világos legyen! A Januában is gondosan ügyelt Comenius arra, hogy a tárgyak, jelenségek helyes megnevezését a tárgyak, jelenségek és szavak összefüggése alapján adja meg; ezért a szavak pontos jelentéstartalmát közvetíti az *összefüggő* szövegben, illetőleg eléri azt, hogy a tanulók könnyen felfoghatják, a szó eredeti, vagy átvitt jelentésében funkcionál-e. Comenius — amint láttuk is — nem véletlenül foglalkozott sokszor és sokat *jelentéstani* kérdésekkel is. Egyenesen biztatta kortársait a jelentéstani kérdésekkel való tüzetesebb foglalkozásra, s követelte a „*jelentéstani*” megalkotását, teljesebb kidolgozását. Ő maga különösen értékes véleményt hangoztatott a *homonimákról* és a *szinonimákról*, nem öncélúan, hanem azért, mert szerinte éppen a homonimia és a szinonimia okoz gyakran zavart a világos, pontos fogalmazásban: „Homonimia vero Res obscurat et incertat.” (Meth. Lingu. Nov. Cap. X. 108.). Az *azonos alakú* szavak — Comenius szerint is — a kifejezés, a megfogalmazás világosságát, érthetőségét is kisebbítik: „ambigua oratio nascitur ex homonymis” (Vö. Atrium: Grammatica. Cap.

II. 5), Ezért Comenius is azt kívánja, hogy ritkábban éljünk velük, illetőleg egészen világos szövegösszefüggésben használjuk őket: „Homonymam suo loco positum, non est homonymum”. (Atrium: Cap. II 11)

Részletesen foglalkozik a *homonimák* különböző fajaival, a *szótári homonimák* (*ius: iusculum—iustitia*) mellett különösen gyakran emlegetik az érthető, a világos stílus akadályozójaként a különböző *nyelvtani, alaktani* (*canis: tu latras ut canis~ tu impure canis (<canere)*, és az ún. *kiejtési*, a folyamatos beszéd folyamán létrejövő *azonos alakúságot* (*sedeas~sed eas — pereas~per eas* stb. (Vö.: Atrium: Artis Oratoriae., Cap. II. 11.)

A stílus, a megfogalmazás, a nyelvi közlés homályosságát (*obscuritas*), kétértelműségét (*ambiguitas*) kerüljük el, ha arra neveljük tanítványainkat — tanítja Comenius —, hogy ne használjanak feleslegesen azonos alakú szavakat, illetőleg módjával éljenek a homonimákkal. Comenius *nyelvművelése tehát a hasznosság („sermonis usus”) elveit követi elsősorban*. Éppen ennek az elvnek következetes érvényesítését kell látni abban, hogy a szinonimákkal kapcsolatban is elsősorban a szinonimák *helytelen használatát* állította előtérbe, kifejtve sokszor és sokféleképpen, hogy a szinonimák helytelen, illetőleg felesleges használata, halmozása egyrészt a homályosság (*obscuritas*) forrása lehet, másrészt üres, tartalmatlan szófecsérlésre, illetőleg fecsegésre (*garrulitas*) csábíthat (vö. Meth. Lingu, Nov. Cap. IV. 4—5.).

3. A *nyelvi és tárgyi ismeretszerzés együttfolyásában* (*rerum et verborum parallela cognitio*), Comenius a *nyelvhasználat s nyelvhelyesség és a nyelvrontás* elméleti és gyakorlati vonatkozásait, kérdéseit is a nyelv társadalmi funkciójából eredő pedagógiai követelmények szempontjából tekinti. Ebben a tekintetben túlhalad *Erasmuson* is, pedig tőle e területen is igen sokat tanult (Vö.: *Erasmus: Lingua sive de linguae usu atque abusu — Opus de conscribendis. epistolis.— De duplici copia verborum et rerum — De ratione studii*).

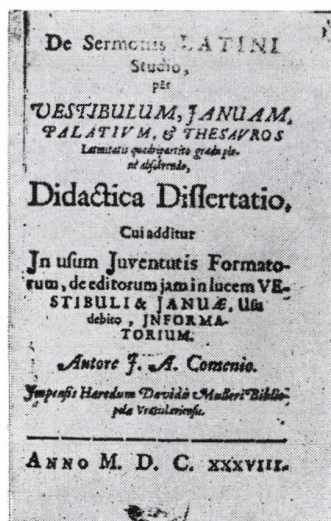
Comenius a szavaknak mint neveknek (*„rerum appellationes”), mint jelölőknek elsősorban megjelölő szerepét (significatio) kívánta bemutatni és megtaníttatni, s nem fektetett súlyt a formalista etimológizálásokra, a szavak alaki vonatkozásainak tüzetes elemzésére*. Ugyanakkor Comenius és Erasmus nézetei találkoznak abban, hogy mindketten elítélik a szófecsérlést, a felesleges fecsegést, az üres nyelvi képletek halmozását, ismétlését, mert ahogyan — Erasmus fogalmazta meg: a „turba sententiarum”, s a „verbi aut sermonis iteratio” mindig csak „rem obscurant... miseris auditorum aures onerant” (Erasmus: De duplici copia, Cap. I. 1.)

Azt külön is hangsúlyoznunk kell, hogy Comenius nem véletlenül hangoztatta azt a tételt, hogy a *nyelv eszköz, eszköze a reális műveltség megszerzésének és az ismeretközlésnek* is („realis Eruditionis vehiculum”). A nyelvművelést, a nyelvhelyesség elméleti és gyakorlatát természetesen Comenius ehhez az új szempontú nyelvszemlélethez is idomítja, s a nyelvművelés is *központi szerepet* kap Comenius nyelvpedagógiájában. (Vö.: bővebben: Bakos: Comenius nyelvszemlélete és nyelvpedagógiai nézetei. Kand. disszert. 1964.)

4. Comenius ui. a *nyelvhelyességi norma* alapjait, s egyben a nyelv-művelésnek elvi szempontjait a nyelvnek a tanításban betöltött szerepéből, illetőleg a nyelvet használó közösségben betöltött funkciójából kiindulva határozta meg. A nyelvben — a latinban is — való változás, fejlődés tényét és szükségességét is kiemeli: az ő korában már nem elegendő Cicero, Plautus latin nyelve arra, hogy minden ismeretét közölni tudjunk vele: gazdagítani, bővíteni kell tehát azokkal az eszközökkel, amelyekkel funkcióját jobban be tudja tölteni. Különben — s ez Comeniusnál nagyon értékes és haladó gondolat! — a vulgáris nyelvekre is érvényes mindez: a vulgáris nyelvekkel való foglalkozás, a vulgáris nyelvek művelése is azt a nagy célt szolgálja, hogy a nyelv — az anyanyelv is — minél jobb eszköz legyen a tudományok művelésére, az ismeretek terjesztésére, a gondolatok közlésére.

Igen értékes gondolatokat vetett papírra Comenius az *Apologiában* (Pro Latinitate Januae Apologia) a *szókincs bővítésnek, az új szavak aloktásának módjairól*. Az általa alkotott, illetőleg Gaza, Vitruvius, Sipontinus nyomán használatba vett új szavak, szóváltozatok (pl. *janualis, atrialis, gressile, nigellus, glabellus, eruditulus*) apológiájában is igen következetesen harcolt az új szavak alkotását (*voces novas fingendi*) célzó gyakorlatért. Nagy filológiai apparátussal mutatja meg, hogy a „*citra necessitatem*” folyó szóalkotásnak igen nagy jelentősége van. Helyesen azt is bemutatja, hogy ez a folyamat állandóan jelen van a nyelvekben, s különösen az analógia révén és útján (*secundum analogiam*) születtek új szavak a latin nyelvben is, s ezt az utat neki is joga van követni. Ha Cicero használhatta a *volatilis*, Plinius a *motatilis* szavakat, miért ne lenne szabad neki élnie az újszerű *gressile* (sc. *animal!*) szóval: „*Licuit Ciceroni dicere volatilis, Plinio motatilis, cur non aequae libere gressile?*” (Apologia: Cap. XXIX.) Nagyon figyelemreméltó az is, hogy Comenius nem tartja helyesnek, ha az új tárgyak, jelenségek megnevezésére hiányzó nevek (szavak) helyett egyesek *körülírással* (*circumloquendo*) nevezik meg a tárgyakat, a dolgokat. Ennél sokkal hasznosabb, ha *idegen* (görög, arab stb.) szavakka, nevekké élünk (pl. *Feudum, Talcum, Logodaedalus*).

A szükséges, ismeretlen tárgynak, dolognak neveként átvett idegen szavak (pl. az *arab talcum!*) Comenius szerint is a szociális használatban (*usitatum, crebra usurpatione, usu receptae*), illetőleg a tankönyveket használó tanulók nagy körének ismeretében megragadhatnak, teljes jogú névvé is válhatnak, s így az idegen szavak átvételének a szókincsbővítésben nagy szerepük lehet. Comenius tehát nem a „tiszta” latinság (*sermo Latinus purus*) oldaláról, hanem a nyelvnek (még a latin

nyelvnek is) eszköz jellegéből (est etiam sermo societatis humanae instrumentum) indult ki, amikor azt vallja, hogy a szókincsbővítés módjai (Vox nota: similem designans, similem significari, vox nova fingatur, unde accipimur rem, unde rei nomen: piper, bezoar, Tabaca, Mumia stb.) között az idegen szavak átvétele (retineatur vox alterius linguae si usurpari apta est) is hasznos mód. Ebben a tekintetben is szemben áll Comenius azokkal (pl. Valázval is!) akik a „tisza”, a „cicerói”, a barbarizmusoktól ment latin nyelvet kívánják visszaállítani, illetőleg azokkal (pl. Ursinus), akik a klasszikus latin megrontását látják Comenius tankönyveinek latin nyelvében. Mivel szerinte a latin nyelvet sem mint a műveltség kiegészítő részét kell tanítani és művelni, hanem mint a reális műveltség „szállítóját”, a művelődési anyag megszerzésének „eszközét”, ebből logikusan adódik az a követelmény, hogy a nyelv művelése sem öncélú feladat. A nyelv művelés a nyelvi kultúra fejlesztése (még a latiné is!) elsősorban az egyén és a közösség szempontjából fontos nyelvpedagógiai feladat. (Vö. még: J. Nováková: Nekteré zvláštnosti Komenského Latiny, Listy Filologické, 1964. 120—125.).

XI. Befejezés és összefoglalás

A nyelvész Comenius munkásságának vizsgálatával tudománytörténeti szempontból is fontos feladatot vállaltunk. Dolgozatunk címében jelzett összefüggésben alaposabban nem vizsgálta meg ezt a témát a különben gazdag, kiterjedt magyar és külföldi Comenius-irodalom.

Comenius életművének teljesebb megértését is elő kívánjuk segíteni azzal, hogy munkásságának erre a fontos területére nemcsak általánosságokban mozgó ismeretanyaggal, s a megfelelő szakirodalom eddigi eredményeinek regisztrálásával kívántuk az érdeklődés fénycsóváit vetni, hanem önálló forráskutatásaink alapján feltárt új adatok, tények és összefüggések filológiai szempontú közlésével és kritikai elemzésével is teljesebbé kívántuk tenni e témakörre vonatkozó ismeretanyagunkat.

A nyelvész, a filológus Comenius munkásságát ui. az eddigi Comenius-kutatás nem vizsgálta olyan alaposan, mint a pedagógus, vagy a filozófus Comeniusét. A nagy nevelőt méltató eddigi írások olykor utaltak ugyan Comeniusra, a nagy filológusra, de legkevésbé értékelték a nyelvész Comenius önmagában véve is jelentős nyelvelméleti, általános nyelvészeti vonatkozású vizsgálódásainak eredményeit.

Ebben a dolgozatunkban tehát elsősorban arra törekedtünk, hogy a nyelvész, a filológus Comeniust forrásainak, előzményeinek, kora megfelelő nyelvészeti törekvéseinek feltárása nyomán kapott eredmények tükrében mutassuk be. Igyekeztünk minél szélesebb alapú filológiai kutató munkát végezni: gyakran szólaltattuk meg a nehezebben hozzáférhető forrásanyagot is, elsősorban azért, hogy Comenius sokszor egészen modernnek tetsző elvei, nézetei saját megfogalmazásában

szolgáljanak bizonyító anyagként, nehogy egy-egy nézetének, elvének és gyakorlati vonatkozású eljárásának eredeti megfogalmazás nélküli idézése a mai, a jelenlegi nézetek, elvek és álláspontok egyszerű múltba, Comenius korába való vetítésének tessenek.

Ezzel a dolgozatunkkal azt is bizonyítani kívántuk, hogy Comenius nemcsak a neveléstörténet, hanem az európai filológia és nyelvtudomány történetének is jelentős alakja. Az európai nyelvészeti szakirodalomnak is jó ismerője volt: egészen széleskörű nyelvészeti studiomokat is végzett. Ezek a kutatási eredmények tükröződnek nyelvészleletében éppen úgy, mint nyelvpedagógiai nézeteiben. Több nyelv jó ismerete is magyarázó oka annak, hogy Comenius nyelvészlelete nem szakadt el a valóságtól: forrásait jól válogatja meg, s szerencsés kézzel és jó pedagógiai érzéssel válogatja ki a sok merev, elavult nézet közül az előre mutatókat.

Nem volt híve az öncélú filológizálásnak és nyelvészkedésnek. Tudományos igényű érdeklődését a nyelvi, nyelvészeti kérdések iránt is *praktikus célok* szabták meg. A nyelvet sem önmagában s önmagáért vizsgálta: a nyelvi nevelés új útjainak keresését és felfedezését tekintette fontos feladatának. Az általános nyelvészet legfontosabb problémái iránti érdeklődését is elsősorban a feladat helyes megoldásának érdeke és igénye motiválta, s nem pusztán teológiai szempontú célkitűzése, mint azt helytelenül állítja H. Geissler „Comenius und die Sprache” (Heidelberg, 1959.) című munkájában. Éppen azért kerülhet ki Comenius kora spekulatív nyelvelméleteinek buktatóit is, mert — amint láttuk — *a nyelvet elsősorban társadalmi szerepében, közlő, kommunikatív funkciójában, eszköz jellegében vizsgálta*. Általános nyelvészeti vonatkozású kérdésekben is azokat a forrásokat használta fel elsősorban, amelyek valójában a *modern nyelvészlelet úttörőiként tudatosan* helyezték előtérbe a nyelv eszközjellegét, társadalmi funkcióját, az ismeretek szerzésében való nagy szerepét.

Mivel Comenius a nyelvet, mint eszközt *praktikus szempontból, a használat szempontjából* vizsgálta elsősorban, nem hatottak rá azok az írárok, amelyek a nyelv misztikus, kabbalisztikus, kultikus, mágikus oldalát, illetőleg jelentőségét emelték ki. Nem követte pl. Jakab Böhme nyelvmisztikáját, nyelvvalchimiáját (vö. Benz: Die metaphysische Begründung der Sprache bei Boehme — Zur Sprachalchimie der deutschen Barockmystik: Dichtung und Volkstum, Euphorion, J. Böhm's Sprach-philosophie (1936. 340. 482.). Reuchlin (De arte cabalistica, Hagenau, 1517) kabbalisztikus, mágikus nyelvmiszticizmusa sem hatott rá (vö. De Verbo mirifico!), de annál inkább merített azokból a művekből, amelyek a nyelvet *szociális oldaláról* vizsgálták. A latin nyelvvel kapcsolatban is az eszközjelleget hangsúlyozta, s elvetette Isidor von Sevilla metafizikus nézeteit: a latin nyelvet nem tekintette „abszolút”, istentől adott *egyetlen tökéletes* nyelvnek, az egyetlen nyelvi normának, hanem mellette és hozzá a *vulgáris nyelvek*, a népi *nyelvek* létjogosultságát is hangsúlyozta (Vö. még: Votrubová, D.: Komenského pojeti materškého jazyka, jeho vyznamu a užiti, Český Jazyk, 1956, 81).

Nem véletlen tehát az sem, hogy Comenius különös figyelemmel

tanulmányozta azokat a filológiai értekezéseket, nyelvészeti vonatkozású írásokat, amelyekben a szerzők az anyanyelvek jelentőségéről írnak, másrészt amelyekben a latin mellett vulgáris nyelvű kiegészítések, magyarázatok is olvashatók. Külön is kiemeli, kik azok a filológusok, akik a vulgáris nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulását is kívánják, szorgalmazzák. Így utal pl. a *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain *Biblianderre*, aki „*obtabat vulgarium quoque Linguarum Grammaticas . . .*” (Cap. XVII. 10.).

A humanizmus nyelvszemléletének is alapos ismerője volt. A humanizmus tudományos (és erősen grammatikai) érdeklődése elsősorban a latin, a görög és a héber nyelvek iránt nőtt meg, de ugyanakkor — s Comeniust elsősorban ez fogta meg — a nemzeti, a vulgáris nyelvekkel kapcsolatban is mind többen elmondják véleményüket. A felfedezések, az utazások révén mind több és több nyelvet ismernek meg, s a nyelvtudomány kutatói mind több nyelvre terjesztik ki vizsgálódásukat. *Comenius maga is igen sok nyelvet vont be vizsgálódásaiba.*

Nagyon jellemző Comenius praktikus irányú érdeklődésére, egyrészt, hogy a XVI. század új nyelvészeti kutatási iránya: az ősnyelv kutatás, a túlzásba vitt etimologizálás kevésbé érdekelte, s inkább fordított figyelmet azokra az írásokra, amelyek a nyelvek összefüggéseivel (harmonia linguarum), a nyelveredettel (origo), a nyelvek fejlődését vizsgáló problematikával (compositio, structura) kapcsolatos kérdésekre *nem erőltetett spekulációval, tudománytalan etimológizálásokkal* reagáltak, hanem sok nyelv jó ismerete útján szerzett nyelvi adatokkal.

Comenius — amint láttuk — kikerülte kora divatos nyelvfilozófiai spekulációinak útvesztőit is. Filológiai, filozófiai megalapozottságú nyelvszemléletét gazdagította, színezte a nyelvi oktatás nagy úttörőinek (*Vives, Erasmus, Melancton, Ratichius, Frislinus, Andreae, Vossius, Dornavius, Luther, J. Milton, G. Scioppius, Agricola* (De formando studio) *Alsted, Piscator, Janus Caecilius Frey*) *praktikus színezetű* nyelvelméletéből leszűrt elméleti és gyakorlati vonatkozásokkal is. Különösen tudatosították Comeniusban azt, hogy a nyelv eszközjellegéről vallott nézete helyes nézet, hogy az anyanyelv is *fegyver* az ember, a nép számára a *reális tudásért* vívott harcban, s hogy a *nyelv-művelésnek* igen nagy szerepe van nemcsak a latin, hanem a vulgáris nyelvekkel kapcsolatban is.

Külön is ki kell emelnünk, hogy Comenius milyen széleskörű tanulmányozást végzett a *grammatikai irodalom területén is*, s nemcsak a *görög és latin grammatikákat* (Dionysios Thrax, Donatus (Ars minor) Priscianus, Quintilianus, Nic. Perottus (Grammaticae institutiones, 1512), , Melancton (Grammatica Latina, 1525). Erasmus (De Constructione octo partium orationis libellus, 1515), és retorikai műveket ismerte jól, hanem a vulgáris nyelvek nyelvtanait, illetőleg a vulgáris nyelvű magyarázatokkal (cum interpretatione germanica, italica, gallica stb, cum vulgari expositione) is ellátott latin grammatikákat is.

**

E dolgozatunk témafelvetése aránylag szűk kutatási területre, illetőleg témakörre utalt, de reméljük, sikerült megmutatnunk, hogy Comenius ebben a szűkebb területű problémakörben is mennyi új és értékes ismeretanyagot nyújtott. Ezért *nemcsak a nyelvtudomány története*, hanem *a gyakorlati nyelvpedagógia* szempontjából is hasznosnak ítélnénk e téma felvetését és kifejtését. Comenius életművének *teljesebb megértését* is elő kívántuk segíteni azzal, hogy munkásságának erre az eddig eléggé elhanyagolt területére is ráirányítottuk a figyelmet. Comenius a vizsgált problémakörben sem végzett öncélú munkát, s az új iskola új didaktikai, módszertani igényeinek szolgálatát is vállalta e szűkebb témakörben mozgó kutatásaival, vizsgálataival, s összehordott ismeretanyagával is. Az *elmélet és a gyakorlat egységében*, a *nyelvész és a nyelvpedagógus* Comenius, a kiváló szintetizáló, a megvizsgált témakörben olyan eredményeket ért el, amelyek a megfelelő kritikai elemzés útján ma is élő anyagává válhatnak mind nyelvtudományi irodalmunknak, mind mai nyelvpedagógusaink gyakorlati oktató-nevelő munkájának, s nyelvpedagógiai problémákat elemző elméleti igényű vizsgálódásainak is.